

HOOFDSTUK VI

SLOTBESCHOUWING

§ 1. ORIËNTATIE

Droegen de vorige hoofdstukken een overwegend beschrijvend karakter, dit laatste zal beschouwend van aard zijn. Wij beperken ons tot de beschouwing van enige, o.i. de meest essentiële, gezichtspunten.

Eerst pogen wij aan te geven waarin het *karakteristieke* van Calvijns beschouwing over de kerkelijke tucht en zijn streven naar herstel daarvan heeft bestaan. Vanzelfsprekend kan dit niet zonder de vermelding van de namen van anderen. Wij begeven ons echter niet in een onderzoek van de vraag of en zo ja in hoeverre Calvijns van deze anderen, of nog anderen, afhankelijk is geweest.¹ Dat zou een afzonderlijk studie vereisen. Wat dienaangaande terloops wordt opgemerkt, behoort tot wat tegenwoordig vrijwel algemeen wordt aanvaard.²

1 In kort bestek maakt Wendel, *Calvin*, p. 88—106, over 'les sources' van de *Inst.* waardevolle opmerkingen. Boisset, *Sagesse et sainteté*, meent bij Calvijns veel platonische en humanistische invloed te kunnen aanwijzen; zo zou zijn beschouwing over de verhouding van kerk en staat veelmeer aan Plato dan aan de Schrift zijn ontleend (p. 277 ss.). Reuter, *Grundverständnis der Theologie Calvins*, I, S. 9—36, signaleert verbindingslijnen met (behalve het humanisme) Bernard van Clairvaux, Duns Scotus, het scotisme en de moderne devotie. Ganoczy, *Jeune Calvin*, slaat Calvijns kennis van de scholastieke theologie niet hoog aan (p. 191) maar meent dat hij 'ne laissa pas... d'être un humaniste' (p. 195); hij schetst ook de invloed die Calvijns onderging van Luther, Melanchthon, Zwingli en Bucer (p. 139 ss.), vooral van de eerste (p. 178). *Overwegend* was de invloed van de Schrift, groot ook die van de patres, met name van Augustinus. Vgl. Smits, *Augustin dans l'oeuvre de Calvin*, I, p. 271: „Augustinus totus noster est!... ces mots: 'Augustin est tout nôtre'... reparaissent assez fréquemment sous la plume de Calvin'. Vgl. Nauta, *Augustinus*, blz. 34: 'Enige duizenden malen komt in Calvijns werken de naam van Augustinus voor. En wat nog meer zegt, Calvijns heeft op verschillende plaatsen zich met Augustinus geheel één verklaard, zich met hem min of meer geïdentificeerd'.

Toch kan het onderzoek naar de bronnen van Calvijns nog niet als afgesloten worden beschouwd. Wat het 'überaus schwierig' maakt, is dat Calvijns zo 'wenig biographiefreudig' was; hij heeft 'über seine Quellen expressis verbis noch weniger verlauten lassen als Luther'. Aldus Rogge, bespreking van bovengenoemd werk van Reuter in: *TbLZ* 90 (1965), Sp. 686.

2 Bv. dat Oecolampadius en Bucer op Calvijns bezinning over de kerk en haar inrichting beduidende invloed hebben uitgeoefend. Vgl. Pfisterer, *Calvins Wirken*, S. 102 ff.; Torrance, *Kingdom and church*, p. 100. Köhler, *Ebegericht und Konsistorium*,

Een tweede punt dat enige aandacht zal ontvangen, is de vraag, op welke wijze Calvijn de bijbelse gegevens met betrekking tot de tucht heeft gehanteerd.

Vervolgens komt de vraag aan de orde, in hoeverre Calvijn trouw is gebleven aan zijn eigen idealen ten aanzien van de kerkelijke tucht.

Nadat nog enige opmerkingen zijn gewijd aan de tucht over de dienaren des Woords, maken wij een korte eindbalans op. Daarin veroorloven wij ons enkele opmerkingen over de vraag in hoeverre Calvijn ten aanzien van de kerkelijke tucht ons nog ten voorbeeld kan zijn. *Enkele opmerkingen lijken ons geoorloofd.* Méér zou ons buiten het bestek van ons onderwerp brengen: het vraagstuk van de kerkelijke tucht nú is immers een onderwerp apart.

§ 2. HET KARAKTERISTIEKE VAN CALVIJNS DENKEN EN STREVEN MET BETREKKING TOT DE TUCHT

Waarin het karakteristieke niet heeft bestaan

Het karakteristieke van Calvijns inspanning ter verwezenlijking van de kerkelijke tucht, vergeleken met die van de andere hervormers en van de dopers, heeft niet bestaan in die inspanning als zodanig. 'Kaum eine andere Forderung ist gerade damals so vielfach und so dringend erhoben worden'.³

Dit karakteristieke moet evenmin worden gezocht in de ten behoeve van de uitoefening van de kerkelijke tucht dóór of onder invloed van Calvijn in het leven geroepen ambten, colleges, procedures en handelingen. Bijna alles van deze aard werd eerder al elders aangetroffen. Ouderlingen als helpers bij de tuchttoefening hadden in gedächten reeds bij Luther bestaan.⁴ Oecolampadius en Bucer hadden serieus geprobeerd het ambt van de nieuwtestamentische presbyter te doen herleven.⁵ Iets dergelijks kan van de kerkeraad worden gezegd. In tal van steden en gebieden waren eerder dan in Genève — het eerst in Zürich — de bisschoppelijke tribunalen vervangen door andere rechtbanken.⁶ Alweer

II, S. 526, meent dat de vraag gewettigd is, 'ob nicht Bucer auch von Calvin gelernt hat, und nicht nur umgekehrt'.

3 Anrich, *Calvinische Kirchenverfassung*, S. 17.

4 Fausel, *Luther*, S. 562 und Anm. 182; Münter, *Begriff des geistlichen Amts*, S. 29.

5 Vgl. blz. 31, 37, 41. Köhler, *a.a.O.*, I, S. 165, meent dat 'die Wurzel des Presbyteroder Seniorenamtes in den reformierten Kirchen' in Zürich liggen en wel in het mandaat van 26 maart 1530.

6 Köhler poneerde reeds in het slot van het eerste deel van zijn opus magnum: 'Zürcher Ehegericht und Genfer Konsistorium, das ist eine Linie'. *A.a.O.*, I, S. 448. In deel II verdedigde hij zich tegen de misvatting als zou hij daarmee 'unmittelbare Kausalität' bedoeld hebben, alsof 'das Genfer Werk Calvins ein Abklatsch des Zwingliwerkes in Zürich wäre'. Wat hij bedoelde, was 'dass in Zürich unter Huldrych Zwingli grundlegend ein Werk geschaffen wurde, das Nachahmung und Verbreitung fand, bis es in Genf unter Calvin in einen gewissen Abschluss ausmündete'. In die zin wilde hij van 'eine historische Kausalkette' blijven spreken. *A.a.O.*, II, S. 653.

Zonder Köhlers these 'en bloc' te verwerpen, wijst Wendel, *Tribunal matrimonial*,

Oecolampadius en Bucer hadden daarbij gestreefd naar de totstandkoming van colleges, uitsluitend bestaande uit kerkelijk gekwalificeerde personen, opdat de kerkelijke tucht duidelijk onderscheiden zou zijn van het straffend optreden van de overheid. Toen Calvijn in 1537 met de kerk van Genève 'een nieuw begin' wilde maken door overheid en burgerij de belijdenis te doen bezweren, was dat, om met P. Wernle te spreken, 'geradezu eine Kopie des Baslers Verfahrens' ⁷ in 1534.

Ook de verschillende 'modi procedendi' met de daarbij behorende indelingen van zonden gingen terug op voorbeelden van anderen, in dit geval zelfs van anderen uit de middeleeuwen en, nog verder terug, uit de eerste eeuwen van de christelijke kerk.⁸ Ook de invoering van het onderzoek naar de geloofskennis van de kinderen vóór hun eerste avondmaalsviering was geen novum: diverse kerken in Duitsland kenden dit al.⁹ Even weinig origineel was de maatregel die Calvijn met pasen 1540 in zijn gemeente te Straatsburg invoerde. De verplichting om voor elke avondmaalsviering voor de pastor te verschijnen had Luther al in 1523 in Wittenberg geïntroduceerd.¹⁰ Onnodig nog meer te noemen. Misschien dat het enige echt originele van Calvijn de instelling van het jaarlijkse huisbezoek is geweest. Maar in een dergelijk détail kan moeilijk het karakteristieke van zijn streven naar invoering van zelfstandige kerkelijke tucht hebben gelegen.

Waarin dan wel?

'Vehemence vrayement prophétique'

Zestig jaar geleden verklaarde Holl: 'Neu und einzigartig war . . . die Energie,

p. 457, er m.i. terecht op dat 'des besoins locaux identiques ont fait naître en plusieurs endroits simultanément ou presque des tribunaux matrimoniaux protestants, sans que tous ceux d'une même région aient nécessairement procédé de la même source'.

⁷ Wernle, *Calvin und Basel*, S. 10. Moeller, *Reichsstadt und Reformation*, S. 26, noemt enige interessante rooms-katholieke parallellen: in 1527 werd de bevolking van het zwitserse Freiburg 'auf die Treue zu den katholischen Bräuchen und Lehren vereidigt.' In Schwäbisch Gmünd maakte men de rozenkrans tot 'Kennzeichen der Zugehörigkeit zur Stadtgemeinde': alle burgers moesten hem 'wie einen Personalausweis' steeds bij zich dragen en de leden van de stedelijke raad moesten hem tijdens de raadszittingen in de hand houden!

⁸ Zo had Calvijn reeds bij Augustinus kunnen lezen dat een 'diversitas' van zondaren vraagt om een 'diversitas' van medicijnen en dat geheime zonden geheim en publieke zonden publiek moeten worden bestraft. Vgl. Weijland, *Augustinus en de tucht*, blz. 120 vv., 139 v.

Zie voorts blz. 93.

Volgens W. van 't Spijker staat het vast dat de beide zondencatalogi in de tuchtorde voor de predikanten in de *Ord. eccl.* door Calvijn rechtstreeks aan Bucer zijn ontleend. Voor de bewijsvoering moge worden verwezen naar de nog te verschijnen studie: W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*. Mededeling met toestemming van de auteur.

⁹ Vgl. Van 't Veer, *Catechese bij Calvijn*, blz. 170 v., 290 v.; Nagel, *Konfirmation*, S. 10.

¹⁰ Lohse, *Privatbeichte bei Luther*, S. 226. Calvijn zelf beschouwde de maatregel als een soort evangelische vervanging van de roomse biecht. Vgl. blz. 160.

mit der Calvin auf die Durchsetzung des Ideals drang'.¹¹ Köhler liet zich naderhand geheel in dezelfde geest uit: 'Nicht in dem Programm und der Problemstellung liegt das Neue bei Calvin, sondern in der persönlichen Energie, mit der er beides zu meistern wusste'.¹²

Wie zou dit willen ontkennen? Hoe graag had ook Luther de invoering van zuiver kerkelijke tucht gezien, maar hij had er de mensen niet voor, klaagde hij, en hij resigneerde. Kan van Zwingli en Bullinger niet worden gezegd dat zij zich voor zelfstandige kerkelijke tucht hebben ingezet, weer wél van Oecolampadius en Bucer. De weerstanden echter waarop dezen stuitten, noopten hen genoeg te nemen met compromissen die niet méér waren dan schimmen van het ideaal dat hun voor ogen had gestaan. Alleen in Genève wist Calvijn het ideaal te verwezenlijken.

Hoe is dit te verklaren? Waren de omstandigheden er zo veel gunstiger, de mensen er zo veel gezegelijker, de magistraten er zo veel toeschietelijker dan bv. in Bazel en Straatsburg? Het is weinig aannemelijk. De verklaring zal zeker voor een deel met Holl en Köhler werkelijk gezocht moeten worden in enkele trekken van Calvijns karakter. Colladon, die Beza's beknopte biografie van Calvijn niet alleen herzag maar ook uitbreidde, voornamelijk met een aantal oordelen van tijdgenoten over de hervormer, deelt ons mee, dat sommigen hem 'par trop cholere' vonden. Colladon heeft daar begrip voor,¹³ zelf wil hij liever spreken van 'vehemence'. Hij wil deze niet goedpraten maar er toch wel van zeggen dat God zich zelfs daarvan 'merveilleusement' heeft bediend. Even later waardeert hij die 'vehemence' nog positiever: als wij zien wat God door Calvijn tot stand gebracht heeft en in wát voor omstandigheden van tijd en plaats, dan moet men wel spreken van een 'vehemence... vrayement prophétique' waarmee hij zich verdienstelijk heeft gemaakt en waardoor hij dit zal blijven voor 'toute la posterité'.¹⁴

'Vehemence vrayement prophétique', — in wezen is dat hetzelfde als wat Holl en Köhler later zouden aanduiden als 'Energie', 'persönliche Energie'; het geeft alleen duidelijker de religieuze geaardheid van Calvijns energie aan. Niet in de laatste plaats dáárdoor kon in Genève tot stand komen wat elders — bv. in Straatsburg en Bazel —, hoewel het ook daar werd begeerd, uitbleef: zelfstandige kerkelijke tucht, uitgeoefend onder leiding van kerkelijke ambtsdragers en met kerkelijke middelen.

De inseparabiliteit van rechtvaardiging en heiliging

Toch, wij merkten het al op: een verwijzing naar Calvijns karakter kan hier

11 Holl, *Calvin*, S. 269.

12 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 512.

13 Dit doet bij Colladon weldadig aan. Vgl. zijn woord: 'Je ne veux point faire d'un homme un Ange'. *OC*, XXI, c. 117.

14 *OC*, XXI, c. 117 sq.

niet alles verklaren. De vraag blijft immers, waarom Calvijn zich met al zijn energie en vehementie juist op *dit* ideaal heeft geworpen: de verwezenlijking van zelfstandige kerkelijke tucht.¹⁵ Pas het antwoord op die vraag zal het werkelijk karakteristieke van Calvijns streven in het licht stellen.

Om dit antwoord op het spoor te komen, nemen wij ons uitgangspunt in een opmerking van Calvijn over de *kentekenen der kerk*. Waarom zijn juist de dienst des Woords en de bediening van de sacramenten kentekenen der kerk? 'Omdat het zeker is dat deze niet zonder vrucht kunnen zijn'.¹⁶

Wanneer wij ons afvragen waarin deze vrucht bestaat, dan blijkt dat er eigenlijk moet worden gesproken van een *reeks* van vruchten, waarbij de ene de andere voortbrengt. De eerste vrucht is het geloof. Daardoor grijpen wij Christus aan en wordt Hij ons eigendom.¹⁷ In de gemeenschap met Hem ontvangen wij voornamelijk een tweevoudige genade: de *rechtvaardiging* waardoor wij door de onschuld van Christus met God verzoend zijn, en de *heiliging*,¹⁸ die ook wel wedergeboorte, bekering of boetvaardigheid wordt genoemd.¹⁹

Calvijn legt er nadruk op dat de rechtvaardiging en de heiliging volstrekt 'inseparabel' zijn; ze zijn evenmin van elkaar los te maken als Christus in stukken te delen is.²⁰ De droom van een geloof of van een rechtvaardiging zonder goede werken kan hij niet dromen.²¹ De rechtvaardiging is het *middel* tot de heiliging, daarin ontplooit en handhaaft zij zich. Zeker, God rechtvaardigt de zijnen om niet, maar dat doet Hij om hen tegelijkertijd door de heiligmaking van de Geest tot ware gerechtigheid te vernieuwen.²²

Deze vernieuwing moet *aan de dag treden*. Als sommige geleerden in de boetvaardigheid (poenitentia) onderscheiden tussen de doding (mortificatio) en de levendmaking (vivificatio),²³ kan Calvijn zich daar op zichzelf wel in vinden,

15 Vgl. Rutgers, *Verklaring Kerkenordening*, blz. 10: 'Eigenlijk is dit zelfs zijn groote strijd in Genève geweest: de practijk der kerkelijke tucht'.

16 'quia sine fructu illa non esse certum est'. IV, 1, 9 (V, p. 14, 18 sq.). Vgl. IV, 1, 10 (V, p. 14, 15 sq.): 'Nam haec [verbi praedicatio] en 'sacramentorum observatio] nusquam esse possunt quin fructificent, et Dei benedictione prosperentur'.

17 III, 11, 1 (IV, p. 182, 3 sqq.); IV, 1, 1 (V, p. 1, 8).

18 III, 11, 1 (IV, p. 182, 4 sqq.); III, 2, 8 (IV, p. 18, 9 sqq.).

19 III, 2, 8 (IV, p. 18, 10 sqq.): 'ille [Christus] vero non in iustitiam modo, peccatorum remissionem et pacem offeratur, sed in sanctificationem quoque'. III, 3, 5 (IV, p. 60, 2 sq.): 'sic poenitentia definiri poterit. Esse veram ad Deum vitae nostrae conversionem'. Voor 'renascentia' zie aant. 24. Vgl. De Groot, *Wedergeboorte*, blz. 183, 186.

20 III, 11, 6 (IV, p. 187, 20 sqq.): 'sicut non potest discerpi Christus in partes, ita inseparabilia esse haec duo, quae simul et coniunctim in ipso percipimus, iustitiam et sanctificationem'.

21 III, 16, 1 (IV, p. 248, 29 sqq.): 'Non enim aut fidem somniamus bonis operibus vacuum, aut iustificationem quae sine iis constet'.

22 III, 3, 19 (IV, p. 76, 13 sqq.). Vgl. Torrance, *l.c.*, p. 101: 'sanctification is the continual unfolding und maintaining of our justification'. Van Ruler, *Calvin*, S. 86: 'Die Rechtfertigung ist das Mittel. Die Heiligung ist der Zweck'.

23 III, 3, 3 (IV, p. 57, 17): tot de hier bedoelde geleerden behoorde ook Melancthon. *OS*, IV, p. 57, 43 sq.

maar in de uitwerking die zij daarvan geven, zou hij op één punt beslist een correctie willen aanbrengen: onder de levendmaking moet niet zozeer worden verstaan wat zij eronder verstaan, nl. de blijdschap die ons hart ontvangt wanneer het na beroering en vrees weer tot rust is gebracht, maar veeleer *het zich toeleggen op een heilig en godvruchtig leven dat opkomt uit de wedergeboorte*.²⁴ De mens sterft aan zichzelf om voor God te gaan leven. Het nieuwe leven mag niet in het hart besloten blijven maar het moet gestalte aannemen in het leven van alle dag. Het moet zich van dat van de ongelovigen onderscheiden en in beginsel dóet het dat ook. 'Niets van Christus geleerd heeft hij, die in zijn leven in niets verschilt van de ongelovigen. Immers, het kennen van Christus kan niet van de doding van het vlees gescheiden worden'.²⁵

De prediking van de wet

De grote nadruk die Calvijn legde op de concrete levensheiliging — zowel op de mogelijkheid als de noodzakelijkheid ervan — noopte hem nog enige andere accenten te plaatsen.

Allereerst accenten op de *prediking van de wet*. In de prediking moet Gods barmhartigheid vooropstaan. Want het *fundament* van het geloof is de genadige belofte van God, dáárop rust het.²⁶ 'Het geloof houdt God wel voor waarsachtig in alles, óók als Hij beveelt, verbiedt, belooft of dreigt; het aanvaardt ook wel gehoorzaam zijn bevelen, geeft acht op zijn geboden en let op zijn dreigingen, maar strikt genomen *begint* het geloof bij de belofte, *rust* het op de belofte en *eindigt* het in de belofte. Want het zoekt het leven in God en dat wordt niet gevonden in geboden of strafdreigingen, maar in de belofte der barmhartigheid die slechts uit genade is'.²⁷

Dit wil echter niet zeggen dat volgens Calvijn de prediking van de wet voor de gelovigen van geen of weinig betekenis meer zou zijn. In zijn inleiding op de behandeling van de dekalooog in de *Institutie* gaat hij — 'opdat de hele zaak beter uit de verf zal komen'²⁸ — in op het drievoudige 'officium' of de drievoudige 'usus legis': de 'usus paedagogicus' (of 'elenchticus'), 'politicus' (of 'civilis') en 'normativus'.²⁹

Op de vele vragen met betrekking tot de 'triplex usus legis'³⁰ behoeft in dit

24 'sancte pieque vivendi studium . . . , quod oritur ex renaissance: quasi diceretur hominem sibi mori ut Deo vivere incipat'. III, 3, 3 (IV, p. 58, 4 sqq.).

25 *Comm. in Ephes.*, OC, LI, c. 207 (Ef. 4 : 20).

26 'Fidei fundamentum facimus gratuitam promissionem, quod in ipsa proprie fides consistat'. III, 2, 29 (IV, p. 39, 1 sq.).

27 III, 2, 29 (IV, p. 39, 2 sqq.).

28 'quo tota res melius patefiat'. II, 7, 6 (III, p. 332, 3).

29 Al gebruikt Calvijn hier deze termini technici niet.

30 Voor een snelle oriëntatie: Brillenburg Wurth, s.v. *Wet*. I, *ChrEnc*, VI, blz. 601: 'Ze [de wet] is vooreerst van belang om tot ontdekking van zonde te leiden (usus

verband niet te worden ingegaan.³¹ Wij volstaan met enige opmerkingen die met het oog op ons onderwerp van belang zijn.

Luther kende slechts een *'duplex usus'*:³² als *'primus usus'* de *'usus politicus'* en als *'secundus usus'* de *'usus paedagogicus'*. Melanchthon hield deze volgorde aan maar voegde aan het tweetal een *'tertius usus'* toe: de *'usus normativus'*. Calvijn nam van Melanchthon wèl het drietal, maar niet de volgorde over: de beide eerste *'usus'* liet hij van plaats verwisselen, zulks, mogen wij wel aannemen, *welbewust*.³³

R. Hedtke heeft daarvoor een plausible verklaring gegeven. Hij brengt de verwisseling in verband met Calvijns *'heilspädagogische'* visie op de wet. *'Die heilspädagogische Zielsetzung des Gesetzes, auf Christus vorzubereiten und zu ihm hinzuführen, tritt im ersten und erst recht im dritten usus [naar Calvijns telling] stärker als im zweiten hervor; daher liegt bei diesen der Schwerpunkt... Die Voranstellung des usus elencticus betont, dass das Gesetz in Gottes gnädigem Heilswillen seinen Ausgangspunkt hat, wie andererseits der tertius usus auf den scopus des Gesetzes, Christus, hinweist. So liegt der Anfang und das Ende des Gesetzes in Gottes Heilswillen beschlossen. Dagegen würde eine Voranstellung des usus politicus den 'gesetzlichen' Charakter des Gesetzes unterstreichen''*.³⁴

De wet moet worden gepredikt. In de eerste plaats om diegenen die al te zeer vervuld zijn van vertrouwen op eigen deugd of gerechtigheid en daarom niet geschikt zijn om de genade van Christus te ontvangen, van dat vertrouwen af te helpen, hen tot kennis van hun ellende en zo tot nederigheid te brengen, opdat zij op deze wijze voorbereid worden tot het verlangen naar wat zij al

paedagogicus) en te drijven tot Christus en zijn genade (Gal. 3 : 24). Ze heeft vervolgens betekenis voor de burgerlijke orde (usus politicus). Ze is echter ook regel des levens, norm voor het leven der dankbaarheid (usus normativus).'

31 Zie hiervoor Rothuizen, *Primus usus legis*, blz. 9—17. Overigens blijft de *'pointe'* van Rothuizens studie: de *'usus politicus'* is de meest omvattende (in aansluiting aan A. Kuyper en Van Ruler) en straks op de nieuwe aarde de enig overgeblevene (*a.w.*, blz. 216 vv., 253 vv.) hier geheel buiten beschouwing. Terecht wordt door Rothuizen, *a.w.*, blz. 10, en Hedtke, *Erziehung durch die Kirche*, S. 21, 166, Anm. 21, opgemerkt, dat deze *'usus'* intussen bij alle hervormers de *minste* aandacht krijgt. Concentreert Rothuizen zijn aandacht op deze éne *'usus'*, over de *'triplex usus'* handelt uitvoerig Weber, *Dogmatik*, II, S. 427—447.

32 Vgl. echter Rothuizen, *a.w.*, 10 vv. Toch blijft ook zijn conclusie *'dat er onvoldoende reden bestaat van een tertius usus legis bij Luther te spreken'* (blz. 13).

33 Weber, *Dogmatik*, II, S. 428: *'Calvin ist der einzige, der diesem usus [de 'usus politicus'] den zweiten Platz zuweist'*. Weber wijst erop (das., Anm. 3), dat Calvijn dit reeds deed in de *Inst.* 1536. — Als hij het *gewild* had, had hij de volgorde in de latere edities kunnen veranderen.

34 Hedtke, *a.a.O.*, S. 23. Hedtke voegt hier nog aan toe: *'Diese Vermutung wird dadurch geschützt, dass Calvin bemüht ist, auch dem usus politicus eine Bedeutung für die (noch nicht) Gläubigen abzugewinnen'*. Inderdaad doet Calvijn een poging daartoe: *'Indien Hij dus hen die Hij bestemd heeft zijn rijk te beërven, niet terstond wederbaart, bewaart Hij hen tot de tijd dat Hij hen komt opzoeken door de werken der wet onder de vrees, wel niet die onbaatzuchtige en heilige vrees die er bij zijn kinderen moet zijn, maar toch een vrees die nuttig is om hen tot de ware vroomheid naar de mate van hun begrip op te voeren'*. II, 7, 11 (III, p. 337, 14 sqq.). Vgl. blz. 326, aant. 38; blz. 328 en aant. 52.

menen te bezitten (primus usus):³⁵ De wet moet vervolgens worden voorgehouden aan hen die zich alleen maar *gedwongen* bekommeren om recht en gerechtigheid, ten einde hen — doordat zij de vreselijke strafbepalingen in de wet horen — tenminste door de vrees voor straf in toom te houden (secundus usus).³⁶ Omdat de prediking van de wet ook déze doeleinden dient, wil Calvijn dat alle mensen naar de kerk gaan, ook zij aan wie het avondmaal is ontzegd. God kan er de harten aanraken!³⁷

Maar de 'tertius usus' is voor Calvijn de voornaamste. Deze benadert immers het meest het eigenlijke doel van de wet;³⁸ het is de 'usus in renatis', de toepassing van de wet in het leven van de *gelovigen*, van hen in wier hart de Geest van God reeds kracht en heerschappij heeft.

Maar — zo kan men vragen — is voor hen de wet nog wel nodig? Om twee redenen meent Calvijn van wel.³⁹ In de eerste plaats moeten de gelovigen de wil van de Heer elke dag beter leren kennen, net als de slaaf die zijn meester graag wil dienen, diens 'mores' steeds nauwkeurig moet nagaan om er zich naar te voegen en bij aan te passen. En vervolgens hebben de gelovigen behalve deze 'doctrina' ook altijd nog 'exhortatio' nodig. Want hoe vurig zij ook naar de geest de gerechtigheid Gods najagen, zij worden altijd nog bezwaard door de traagheid van het vlees.⁴⁰ De wet is hun *welkom*. Ze is voor hen de *goede* wet Gods.⁴¹ Zij begrijpen dat David er lofliederen op zingen kon.⁴² Bij hen

35 II, 7, 11 (III, p. 337, 3 sqq.). Overigens zijn het de paragrafen 6—9 van II, 7, die opzettelijk en uitvoerig over de 'primus usus' handelen.

36 II, 7, 10 (III, p. 335, 30 sqq.).

37 Vgl. aant. 38, tweede alinea.

38 II, 7, 12 (III, p. 337, 23 sqq.): 'Tertius usus, qui et praecipuus est, et in proprium Legis finem proprius spectat, erga fideles locum habet, quorum in cordibus iam viget ac regnat Dei Spiritus'. Rothuizen, *a.w.*, blz. 14, aant. 48, geeft een opmerking van W. Elert door dat Calvijn de 'gleichen Attribute' (praecipuus, proprius) gebruikt 'in offenkundiger Polemik gegen Luther'. Voor Luther is de 'usus paedagogicus' de voornaamste.

Het lijkt mij geoorloofd uit de comparativus 'proprius' te concluderen dat de beide andere 'usus' óók, zij het in mindere mate, 'in proprium Legis finem spectant'. Alle drie 'usus' hebben een 'heilspedagogisch' karakter, óók de 'usus politicus' (zie aant. 34). Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 24: 'In der dritten Wirkungsweise des Gesetzes kommt also das Gefälle zum Abschluss, das sich schon beim ersten und zweiten Gebrauch feststellen liess: das Gefälle auf die Bedeutung des Gesetzes für die *Gläubigen*, und das heisst zugleich, auf die Bedeutung für die *Kirche* hin.

39 Vgl. voor het verschil met Luther diens *Von den guten Werken*. *WA*, VI, S. 213: Er zijn mensen 'die keine gesetz dorffen, davon Paulus. i. Thi. i. sagt, Dem gerechten (das ist dem gleubigen) ist kein gesetz gelegt. ssondern solche thunn freywillig, was sie wissen und mugen . . .'

40 II, 7, 12 (III, p. 337, 29—338, 1 sqq.).

41 Weber, *a.a.O.*, II, S. 441 ff., interpreteert Calvijns opvatting van de 'usus tertius' als de 'usus praecipuus' die 'in proprium Legis finem proprius spectat' voortreffelijk als volgt: „Das gute Gebot Gottes . . . leitet uns an, als die *Freien* zu *leben*. Es ist nicht der Peiniger, der exactor, der uns bedrängt, sondern es hat die Gestalt der *Gewährung*, des uns eingeräumten Dürfens, der Erlaubnis. Aber es ist in dieser seiner Gestalt ernsthaft *Gebot*. Ja, es wird überhaupt erst in *diesem* 'usus' als das *gute* Gebot Gottes *erfahren* . . .

bereikt de wet weer haar eigenlijke doel, of anders gezegd: de wet brengt hèn dichter bij hùn eigenlijke doel: een geheiligde levenswandel, waarin God wordt verheerlijkt en de naaste gediend,⁴³ beide inéén en beide in concreto!

Prekend over Deut. 24 : 10—13, waar o.a. de vermaning voorkomt, dat een schuldeiser zich niet te ruste mag leggen in het pand dat zijn schuldenaar hem moest afstaan — bedoeld zal wel zijn: diens als pand in ontvangst genomen mantel —, maar dat hij dit pand bij zonsondergang moet teruggeven, een vermaning, die afgesloten wordt met het woord: 'Zo zal het u tot gerechtigheid zijn voor God',⁴⁴ zegt Calvijn, dat dit een zeer behartigenswaardig woord is. Want wij zien hoe de mensen menen er zich van af te kunnen maken. Zij roven en plunderen en stichten daarna een kapel, laten er missen lezen enz., en dan denken zij, dat zij hun handen schoon gewassen hebben en geabsolveerd zijn. Maar God stelt daar tegenover dat 'dit alles voor Hem alleen maar vuilnis en drek is, en dat waar geen menslievendheid (humanité) is, ook geen gerechtigheid is. Als er geen medelijden is met de armen, als men die kwelt, tart, uitschudt, als er geen mededogen is, dan is alles wat men verder kan doen, in Gods ogen alleen maar een gruwel. Als men niet humaan is en dat niet toont door deernis te hebben met hen die gebrek hebben en door zulken te hulp te komen, verwerpt Hij dit alles'.⁴⁵

Voor Calvijn zijn 'les bonnes oeuvres authentiques, celles qui témoignent d'une foi vivante . . . précisément' die werken, 'qui ont un caractère social et qui reflètent la compassion messianique du Seigneur lui-même pour le monde des déshérités'. Dit was voor hem óók de toetssteen om de werken die uit het geloof voortkomen te onderscheiden van die van het vlees.⁴⁶

'Doctrina' dus èn 'exhortatio'! Calvijn heeft ze beide verwerkt in zijn preken. Hij verkondigde de belofte der barmhartigheid — die allereerst —, maar óók de wet: voor zelfgenoegzamen, voor tot losbandigheid geneigden, doch óók voor de gelovigen voor wie de wet een soort evangelie geworden was⁴⁷ omdat hun harten bereid waren gemaakt tot gehoorzaamheid en zij aan het

Erst und nur da, wo Gott sein gutes Werk am Menschen angefangen hat, vermag das Gebot als die väterliche Weisung Gottes, als die ἐντολή Jesu — wie es bei Johannes regelmässig lautet — ins Werk zu treten".

42 Calvijn wijst II, 7, 12 (III, p. 338, 12 sqq.) op de 'insignia encomia' waarmee David de wet vereerde (celebraret): Ps. 19 en 119.

43 Vgl. *Cat. Gen.*, waar Calvijn in verband met de vraag: 'Quis humanae vitae praecipuus est finis', o.a. opmerkt dat een mens niets ergers kan overkomen dan 'Deo non vivere'; voorts de vragen en antwoorden over het 'breve totius legis compendium': liefde tot God en tot de naaste. *OS*, II, p. 75, 3, 13 sq.; 110, 1 sqq.

44 'Que cela nous sera réputé à iustice devant Dieu'. *OC*, XXVIII, c. 182.

45 *Sermons sur Deut.*, P. IV, *OC*, XXVIII, c. 182 sq. (Deut. 24 : 10—13).

46 Biéler, *Calvin, prophète*, p. 17. Vgl. Biéler, *Pensée économique*, p. 218: 'Et toute la religion d'un homme n'a aucune valeur devant Dieu si elle ne se traduit pas en actes concrets dans sa vie matérielle . . .'

47 Vgl. Weber, *a.a.O.*, II, S. 428: 'Der tertius usus . . . geht darauf hinaus, dem Glaubenden eine ihm *eigene* Weise der Begegnung mit der lex zuzuschreiben und damit die lex über ihre Gegensätzlichkeit gegenüber dem Evangelium — oder über die Polarität — hinauszuhoben'.

gebod de belofte van genade verbonden wisten, die wat bitter is zoet maakt.⁴⁸

En Calvijn preekte het gebod van God *concreet*! Hij hekelde sociale misstanden van onderscheiden aard,⁴⁹ legde uit dat de overheid de rentevoet op vijf procent gesteld had met het oog op de handel, maar dat men, als men van iemand in behoeftige omstandigheden voor geleend geld ook maar enige rente vroeg, voor God een dief en een woekeraar was.⁵⁰ Hij striemde de rijken die in tijden van schaarste de armen lieten verkommeren,⁵¹ waarschuwde tegen weelde, wees de overheid op haar roeping en kritiseerde haar als ze in gebreke bleef. Dit alles met 'heilspedagogische' bedoelingen: om sommigen deemoedig te maken, om anderen alvast te doen wennen aan het juk der gerechtigheid opdat dit hun straks, als de roeping van Godswege zou komen, niet al te vreemd zou zijn,⁵² en vooral om de gelovigen de weg te wijzen waarlangs de rechtvaardiging zich zou kunnen ontplooiën in heiliging en hen ook aan te sporen die weg te begaan.

De blijvende noodzaak van de tucht

De overtuiging dat Christus niemand rechtvaardigt die hij niet tegelijk heiligt en dat er geen heiliging is zonder werken die voortkomen uit onze gemeenschap met Hem,⁵³ deed Calvijn ook de kerkelijke tucht bijzonder hoog aanslaan. Het zijn beslist geen toevallige coïncidenties: Luther kent niet de 'tertius usus legis' en kan, zij het niet gemakkelijk, het desideratum van kerkelijke tucht laten vallen. Calvijn kent de 'tertius usus' niet alleen maar beschouwt deze ook als de '*praecipuus usus*', de 'usus', die zich het meest richt op het eigenlijke doel van de wet: het leven naar Gods geboden, en hij kan met geen mogelijkheid de eis van kerkelijke tucht laten varen.

Calvijn had van de prediking hoge verwachtingen⁵⁴ en toch had Münter geen ongelijk toen hij opmerkte, 'das nach lutherischer Lehre der Wirkenskraft des Wortes hinsichtlich der Besserung des Lebens . . . mehr vertraut wird als auf reformierter Seite'.⁵⁵ Want wat kunnen wij volgens Calvijn verwachten, als

48 II, 7, 12 (III, p. 338, 20 sqq.).

49 Douma-Van der Vegt, *Gepredikte Woord*, I, blz. 28 vv.

50 *Sermons sur Deut.*, OC, XXVIII, P. IV, c. 121 (Deut. 23 : 18—20).

51 Vgl. Barrois, *Calvin und die Genfer*, S. 29.

52 'utcunque nondum animo domiti parum in praesentia promoveant, aliqua tamen ex parte ferendo iustitiae iugo assuefint: ne quum vocati fuerint, sint ad disciplinam ceu ad rem incognitam, rudes prorsus ac novitii'. II, 7, 10 (III, p. 336, 22 sqq.).

53 III, 16, 1 (IV, p. 249, 8, 19 sqq.): 'Nullum ergo Christus iustificat quem non simul sanctificet. . . Ita liquet quam verum sit nos non sine operibus, neque tamen per opera iustificari: quoniam in Christi participatione, qua iustificamur, non minus sanctificatio continetur quam iustitia'.

54 Vgl. blz. 71.

55 Münter, *a.a.O.*, S. 37. Blijkens Münters verwijzingen kan men in plaats van 'nach lutherischer Lehre' ook 'nach Luthers Lehre' en in plaats van 'auf reformierter Seite' ook 'auf der Seite Calvins' lezen.

er bij de prediking van de 'doctrina' geen bijzondere vermaningen, bestraffingen en dergelijke hulpmiddelen bijkomen? Dat ieder doet waar hij zin in heeft en dat de kerk volledig uiteenvalt! Wanneer zulke hulpmiddelen de 'doctrina' niet stutten, blijft deze 'otiosa', zonder uitwerking.⁵⁶ Zal ze macht en gezag hebben, dan is het nodig dat de dienaar niet slechts voor allen tegelijk (omnibus simul) uiteenzet wat men aan Christus verschuldigd is, maar ook dat hij het recht en de mogelijkheid (ius et rationem)⁵⁷ heeft om van hen van wie hij merkt dat zij te weinig of te traag aan de 'doctrina' gehoorzamen, dat ook te *eisen*.⁵⁸

Nogmaals: Calvijn weet dat de Schrift aan de prediking geweldige dingen toekent. 'God geeft ons het geloof, maar Hij doet dit door het instrument van het evangelie; Paulus wijst ons daarop: het geloof is uit het horen (Rom. 10 : 17). Bij God berust ook de macht om zalig te maken, maar volgens het getuigenis van diezelfde Paulus komt Hij met die macht voor de dag en ontplooit Hij ze in de prediking van het evangelie'.⁵⁹ Maar Calvijn kan zich over de prediking ook minder hooggestemd uitlaten. Zo verklaart hij in een preek over 1 Tim. 5 : 1-2: 'Wij moeten er ook telkens op letten dat het niet voldoende is dat iemand die herder is in de kerk van God, preekt en het Woord in de wind spreekt;⁶⁰ daar moeten persoonlijke vermaningen bij komen. En ziedaar waarin velen zich vergissen: zij schijnen te denken dat de orde van de kerk er alleen maar voor gemaakt is, dat men een uur op de zondag of op nog een paar andere dagen, in het kerkgebouw aanwezig is, en dat daar dan een man spreekt die, als hij van de kansel is afgedaald om zo te zeggen verder zijn mond moet houden.'⁶¹

Merkwaardig: voor Calvijn, 'le théologien par excellence de la Parole de Dieu', is het getuigenis dat uit het Woord voortvloeit nog slechts 'un témoignage embryonnaire' wanneer het beperkt blijft tot de prediking.⁶² De kerk moet met het Woord méér doen. 'Sie soll bewusst über den sonntäglichen und werktäglichen Gottesdienst in den Alltag, in das private und bürgerliche Leben der Gemeindeglieder hineingreifen'. Dat is nodig omdat de 'doctrina' 'eine Lebens- und nicht eine Zungenlehre' wil zijn,⁶³ dat is zelfs 'seculis omnibus necessarium' gezien de gesteldheid van het menselijk hart en de onkunde en vleselijke traagheid ook bij de gelovigen.⁶⁴ De kerkelijke tucht ressorteert onder

56 IV, 12, 1 (V, p. 212, 27 sqq.).

57 Weber vertaalt 'rationem' hier met 'geordnete Möglichkeit'.

58 IV, 12, 2 (V, p. 213, 21 sqq.).

59 IV, 1, 5 (V, p. 8, 17 sqq.). Vgl. ook IV, 3, 1.3 (V, p. 42; 44).

60 'et qu'il iette la parole en l'air: ...'

61 *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LIII, c. 442 sq. (1 Tim. 5 : 1—2).

62 Biéler, *Calvin, prophète*, p. 15.

63 Hedtke, *a.a.O.*, S. 121.

64 IV, 3, 8 (V, p. 50, 29 sq.). De 'resten van het vlees': 'tarditas', 'pigritia', 'lascivia', 'ferocia', 'imbecillitas' en 'infirmitas' blijven steeds werkzaam. 'Deshalb reicht die nuda doctrina allein nicht aus...' Hedtke, *a.a.O.*, S. 129.

het 'Erziehungsamt'⁶⁵ van de kerk, of, om Calvijns eigen woorden te gebruiken: ze behoort tot de *moederlijke* taak van de kerk, die immers niet alleen daarin bestaat dat zij ons in haar schoot ontvangt, baart en voedt aan haar borsten, maar ook hierin dat zij ons onder haar hoede en leiding⁶⁶ neemt en houdt, want deze taak eindigt pas als wij het sterflijke vlees zullen hebben afgelegd en aan de engelen gelijk zullen zijn.⁶⁷

De kerk kan die taak onmogelijk overlaten of overdóen aan de staat, zoals de wittenbergse, zuidwest-duitse en (andere) zwitserse hervormers dit — al dan niet contre-coeur — geheel of ten dele hadden gedaan. Het gaat er immers om de zondaar tot '*poenitentia*' te brengen en de *heiliging* bij hem te bevorderen. Welnu, dat kan de *overheid* met de haar ten dienste staande middelen, dwangmiddelen als dit zijn, niet; dat kan alleen de *kerk* met het enige háár ter beschikking staande middel: het Woord Gods.⁶⁸

Tegen deze achtergrond wordt het begrijpelijk dat in Genève de ouderlingen zuiver kerkelijke ambtsdragers werden⁶⁹ en dat het 'consistoire' er een zuiver kerkelijk college werd: er moest immers *kerkelijke* tucht worden geoefend. Van hieruit wordt ook duidelijk dat Calvijns *pastor* een pastor werd van een *eigen type*, het type dat wij hem al hoorden aanduiden in zijn preek over 1 Tim. 5:1-2: de pastor die niet alleen preekt maar ook tucht oefent. Iemand die alleen maar preekt is voor Calvijns geen herder, doch alleen maar een predikheer.⁷⁰ Kenmerkend voor *Luther* is een uitspraak als deze: „De duivel noemt men een duizendkunstenaar, hoe moet men dan niet Gods Woord noemen dat een dergelijke duizendkunstenaar met al zijn kunststukken en macht verjaagt en teniet doet? Dat moet dan wel meer dan een honderdduizendkunstenaar zijn. En zouden wij een dergelijke macht, een dergelijk nut, een dergelijke kracht en een dergelijke vrucht lichtvaardig verachten, speciaal wij die 'Pfarrer' en predikers willen zijn?"⁷¹ Voor *Luther* was de reformatie aanwezig, voor het minst ingeluid, wanneer ergens evangelisch *gepreekt* werd. Voor *Calvijns* niet.

65 De term treft men al aan bij Müller, s.v. *Kirchenzucht in der reformierten Kirche*, RE. X, S. 487, 47. In dit wijde kader plaatst ook Hedtke, a.a.O., de tucht bij Calvijns.

66 'sub custodia et gubernatione'.

67 IV, 1, 4 (V, p. 7, 5 sqq.).

68 Vgl. IV, 11, 3 (V, p. 199, 7 sqq.).

69 Ondanks het feit dat zij tevens lid waren van één of meer van de stedelijke raden. Vgl. blz. 173, 199.

70 *Calvijns aan Bullinger*, 21 febr. 1538, *Herminjard*, IV, p. 368: 'Quemadmodum enim fertur confusanea haec administratio [Calvijns doelt hier op het ontbreken van een parochie-indeling], vulgus hominum concionatores nos magis agnoscit quam pastores'.

In zijn voorrede op de latijnse editie (1538) van de *Cat.* 1537 schrijft Calvijns: 'Utcunque enim aestiment alii, nos certe functionem nostram adeo exiguis finibus terminatam non putamus, ut concione habita, ceu persoluto penso, conquiescere liceat'. OS, I, p. 428. Vgl. *Jonker, Volkskerk of belydende gemeente?*, blz. 211: 'Calvijns was nie maar tevrede om vir die mense te preek en dan te kyk wat daarvan word nie'.

71 Voorrede '*Grosser Katechismus*' (1529), *Bekennnisschriften* (evang.-luth.), S. 550. Vgl. Münter, a.a.O., S. 36.

Er wèrd evangelisch gepreekt toen hij in 1536 in Genève aankwam, maar dat was dan ook alles, zei hij op zijn sterfbed, verder zocht men er nog de afgoden en offerde daarvoor: 'il n'y avoit aucune reformation'.⁷² Reformatie is voor Calvijn reformatie van de kerk, maar ook van het léven. Van reformatie zou in Genève pas kunnen worden gesproken als overheid en onderdanen de afgoden zouden hebben vaarwel gezegd en waren gaan leven in overeenstemming met het gepredikte evangelie. Dat zou niet kunnen zonder kerkelijke tucht. Vandaar dat Calvijn zich terstond na zijn aankomst dáárvor ging inzetten.

Leven en samenleving

In het voorafgaande viel het accent vooral op de levensheiliging van de afzonderlijke gelovigen. Het zou echter een misvatting zijn te menen dat Calvijn met zijn streven naar herstel van de kerkelijke tucht alleen persóónlijke heiliging zou hebben bedoeld. Hij had er óók de heiliging van de *gemeenschap* mee op het oog.⁷³ Allereerst van de gemeenschap der gelóvigen.

De gelovige staat nooit op zichzelf; dat bewijst reeds de *oorsprong* van zijn geloof. Dit geloof, maar ook de rechtvaardiging en de heiliging, zijn zonder de kerk eenvoudig onbestaanbaar; het zijn alle vruchten van de prediking die in háár midden is gehoord. Op haar beurt zijn die vruchten of gaven óók weer kerkvormend en kerkopbouwend. Want de gelovigen zijn verenigd met Christus, hun Hoofd, maar dat is een vereniging die onbestaanbaar is zonder de vereniging van alle lidmaten met elkaar. Zij groeien samen tot één lichaam, leven met elkaar in één geloof, één hoop, één liefde en in dezelfde Geest van God.⁷⁴ Zij vormen samen de gemeenschap der heiligen. Want 'de heiligen worden tot de gemeenschap met Christus verzameld naar déze orde (hac lege), dat zij alle weldaden die God hun verleent, over en weer aan elkaar meedelen'.⁷⁵ De Schrift vergelijkt deze weldaden of gaven met de vermogens van de verschillende leden van het menselijk lichaam. 'Geen enkel lid bezit zijn vermogen voor zichzelf of gebruikt het ten eigen bate, maar elk lid brengt dat vermogen over op het andere. Het trekt daaruit geen enkel nut dan wat voortkomt uit het gemeenschappelijk nut van het hele lichaam. De vrome moet dus al wat hij vermag, aanwenden ten bate van de broeders. Voor zichzelf zorgt hij alléén, als zijn hart is gericht op de gemeenschappelijke opbouw van de kerk'.⁷⁶ Van wasdom van het lid kan geen sprake zijn, als er geen wasdom van het lichaam aan beantwoordt. Want wat heeft een been eraan dat het enorm dik wordt, of een arm dat hij bijzonder lang wordt? Ze worden

72 *Discours d'adieu aux ministres*, OS, II, p. 401.

73 Vgl. Wendel, *l.c.*, p. 228 s.: 'A la sanctification individuelle correspond, sur le plan de l'Église, la sanctification collective'.

74 IV, 1, 2 (V, p. 4, 8 sqq.).

75 IV, 1, 3 (V, p. 5, 5 sqq.).

76 III, 7, 5 (IV, p. 155, 27 sqq.—156, 11).

alleen maar bezwaard door een hinderlijke uitwas.⁷⁷ Alleen als ieder zijn gaven ten algemenen nutte aanwendt, komt het lichaam als geheel niets noodzakelijks tekort.⁷⁸

De gaven waarmee de leden elkaar tot opbouw van het geheel moeten dienen, zijn niet alleen 'geestelijk' van aard maar ook heel gewoon 'materieel'. Dit is weinig verwonderlijk, het volgt immers uit de beklemtoning van de 'tertius usus legis'.⁷⁹ Wij vernamen reeds hoe Calvijn wees op de noodzaak om de *armen* te helpen. Herhaaldelijk wijst hij ook op de bijzondere liefde die men aan vreemdelingen verschuldigd is,⁸⁰ — er waren er veel in Genève. Er zou nog veel meer van deze aard zijn te noemen. In deze wereld is de kerk niet alleen het instituut dat het Woord verkondigt en de sacramenten bedient, maar ook — en *dientengevolge!* — 'une société nouvelle, une communauté au sein de laquelle les relations humaines originales sont restaurées par Jésus-Christ'.⁸¹ In beide bestaanswijzen gaat er van haar vernieuwende invloed uit in deze wereld.⁸² De kerk is 'le foyer actif de la restauration de l'humanité, son renouvellement se répercute dans le monde entier et se communique finalement à la société tout entière'.⁸³

77 *Comm. in Ephes.*, OC, LI, c. 203 (Ef. 4 : 16): 'Significat nullum esse utile augmentum nisi quod universo corpori respondeat. Fallitur ergo si quis seorsum crescere appetit. Quid enim vel cruri, vel brachio profuerit, si enormi copia abundet, si longius extendatur, nisi quod gravabitur noxio tumore?'

78 IV, 8, 12 (V, p. 144, 27 — 145, 1 sq.).

79 Aldus ook Hedtke, *a.a.O.*, S. 121: 'Hier werden Konsequenzen von Calvins Auffassung deutlich, dass der tertius usus Legis eine Regel für die rechte Lebensführung ist, dass die doctrina eine Lebens- und nicht eine Zungenlehre und dass die Kirche nicht nur eine Glaubensgemeinschaft, sondern damit und darin zugleich eine Lebensgemeinschaft ist'.

Met betrekking tot de uitspraak van Niesel, *Theologie Calvins*, S. 198: 'Die Kirchenzucht ist also nicht dazu da, um die Sittlichkeit in der Kirche zu fördern...', merkt Hedtke, *a.a.O.*, S. 209, Anm. 31, terecht op, dat dit "überspitzt" is gezegd. 'Genauer müsste es heißen: Die Kirchenzucht ist zwar nicht in erster Linie, aber auch dazu da, um die Sittlichkeit in der Kirche zu fördern — warum sollte sie das nicht!' Herhaaldelijk spreekt Calvijn van de wet als de 'bene vivendi regula'. Vgl. IV, 10, 7 (V, p. 169, 19 sq.): 'Quod ad perfectam bene vivendi regulam pertinebat, id totum... complexus est Dominus Lege sua...' Hedtke noemt *a.a.O.*, S. 166, Anm. 44, 45, nog meer plaatsen.

80 Biéler, *Pensée économique*, p. 254, die er tevens op wijst dat de vreemdeling voor Calvijn 'valeur de signe' had in de kerk, 'parce qu'il atteste l'universalité de l'amour de Dieu, la suppression de toute discrimination dans le rencontre du prochain'. Tegen de achtergrond van deze visie wordt nog begrijpelijker dat de predikanten en de kerkeraad van Genève steeds voor de immigranten opkwamen.

81 Biéler, *l.c.*, p. 252.

82 Ook doordat God de koninklijke scepter van zijn Woord over steeds meer mensen uitstrekt en zich uit alle streken der wereld kerken verzamelt, deze in aantal doet toenemen en met zijn gaven verrijkt. III, 20, 42 (IV, p. 352, 19 — 353, 1 sq.).

83 Biéler, *l.c.*, m.p. Vgl. Adams, *Theokratie*, S. 255: 'Er [Calvin] erwartete die Erneuerung der Gesellschaft, aber er erwartete sie als Ergebnis einer Erneuerung der Kirche. Die Kirche sollte unter den Menschen eine neue Gesellschaft begründen, eine

Het karakteristieke van Calvijns denken en streven met betrekking tot de kerkelijke tucht heeft mede daarin bestaan dat hij er deze *versterking en bloei van de kerk als gemeenschap* mee beoogde. Niet minder dan twee van de drie bekende doeleinden hadden rechtstreeks daarop betrekking: de tucht is nodig omdat de gemeente niet de indruk van een eedgenootschap van boze en misdadige mensen mag wekken en ook omdat de goeden in haar midden niet door de slechten mogen worden bedorven. Zeker, ook op deze punten kan aan Calvijn geen oorspronkelijkheid worden toegekend: dezelfde doeleinden vinden wij reeds eerder bij andere hervormers vermeld.⁸⁴ Maar niemand heeft er *in de praktijk* zoveel ernst mee gemaakt als hij. Wat hem drééf bij zijn rusteloos streven naar herstel van de kerkelijke tucht en hem, toen dit streven met succes was bekroond, in de uitoefening daarvan trouw deed volharden? Niet in de laatste plaats het heimwee naar een kerk die gelijk zou zijn aan een lichaam waarin elk lid zijn eigen plaats zou innemen en tegelijk alle leden hecht met elkaar verbonden zouden zijn!⁸⁵

Calvijn en de dopers

Tegen de denkbeelden van de dopers ten aanzien van de kerkelijke tucht heeft Calvijn ernstige bezwaren gekoesterd. Wat daaromtrent eerder werd opgemerkt,⁸⁶ behoeft hier niet te worden herhaald. Wel willen wij nog een vraag onder ogen zien die ons door de voorafgaande uiteenzetting als het ware werd ingegeven. Déze vraag: is er met betrekking tot het doperse standpunt ten aanzien van de kerkelijke tucht bij Calvijn behálve van kritiek en afwijzing toch óók niet van een zekere 'Bejahung' sprake geweest? Zoals bekend heeft Troeltsch die vraag bevestigend beantwoord. Volgens hem 'treten im Calvinismus — en hij bedoelt hiermee in dit verband het *oorspronkelijke* calvinisme van Calvijn — eine Reihe von wichtigen Zügen hervor, die seinem Gemeinde-

Gesellschaft, in deren Mitte die ursprünglichen Beziehungen der Menschen zueinander wiederhergestellt sein sollen'.

Comm. in Philipp., OC, LII, c. 29 (Filipp. 2 : 10): 'Respondeo, ita regnum Christi habere, ut crescat in dies, ac in melius provehatur: perfectionem vero nondum constare, neque constaturam ante ultimum diem iudicii. Ita utrumque verum est, et Christo nunc subiecta esse omnia: et hanc tamen subiectionem non fore plenam ante diem resurrectionis: quia tunc perficietur quod nunc inchoatum est duntaxat'.

84 Bv. bij Oecolampadius. Vgl. het eerste deel (over de 'necessitas excommunicationis') van diens 'oratio de reducenda excommunicatione'. Staehelin, *Lebenswerk Oekolampads*, S. 507 f. Bij Bucer: Anrich, *a.a.O.*, S. 19; Bellardi, *Geschichte der 'Christlichen Gemeinschaft'*, S. 14 f. Niet ten onrechte heeft Lang, *Evangelienkommentar Butzers*, S. 185 f., opgemerkt, dat door Bucer noodzaak, taak en doel van de kerkelijke tucht op zulk een wijze werden aangegeven, dat Calvijn daaraan later 'nicht allzuviel Neues' behoefde toe te voegen.

85 De 'doctrina' is de ziel van de kerk, de 'disciplina' dient haar 'pro nervis...: qua fit ut membra corporis, suo quodque loco inter se cohaereant'. IV, 12, 1 (V, p. 212, 24 sqq.).

86 Vgl. blz. 124, 127.

ideal mit dem täuferischen gemeinsam sind'. Hij noemt 'vor allem die Einrichtung des Bannes und die Auffassung des Abendmahls als der Vereinigung würdiger und gläubiger Christen, von der die Ungläubigen fernzuhalten sind'.⁸⁷

Dat Calvijn een soort dopers ideaal zou hebben nagestreefd, was trouwens al veel eerder beweerd: reeds in 1537 door zijn eigen stadgenoten, naar aanleiding van de wijze waarop hij met de kerk van Genève een nieuw begin wilde maken.⁸⁸

Wat is hiervan waar? O.i. moet het antwoord op de vraag of er in Calvijns wijze van benadering van het vraagstuk van de kerkelijke tucht iets van 'Bejahung' van het doperse ideaal te bespeuren valt, *bevestigend* luiden. Calvijn heeft er bv. alle begrip voor dat de dopers zich ergeren wanneer zij zien dat bij degenen aan wie het evangelie verkondigd wordt, aan de 'doctrina' van het evangelie geen 'vitae fructus' beantwoordt. Dat is, zo schrijft hij, een 'zeer gerechtvaardigde ergernis en één waartoe wij in deze allerongelukkigste eeuw maar al te veel aanleiding geven'. En daartegen niets te doen is 'vervloekte slapheid' die niet te verontschuldigen is en die de Heer niet ongestraft zal laten.⁸⁹ Calvijn was het ook met de dopers geheel eens dat de tucht zuiver kerkelijk moest zijn en dat de overheid zich er volledig buiten moest houden. Voorts bestond er een zekere gelijkheid van gevoelen met betrekking tot de rechtvaardiging, die zich hier en nu kon manifesteren in een leven naar Gods geboden mits de leer ondersteund werd door de tucht.⁹⁰

Een zekere mate van overeenstemming was er ook tussen het 'Gemeindeideal' van Calvijn en dat van de dopers: zowel hij als zij oordeelden dat de kerk een gemeenschap moest zijn van *bewuste belijders* die zich *vrijwillig* aan de tucht onderwierpen. Wernle had geen ongelijk toen hij het bezweren van de belijdenis door de Raad en de inwoners van Genève in 1537 een kopie noemde van een maatregel al enige jaren eerder in Bazel genomen; ook is het waar dat het catechismus-examen van de jongeren vóór hun eerste avondmaalsviering in sommige gebieden in Duitsland vroeger in zwang kwam dan in Genève. Maar als Calvijn zulke maatregelen of gebruiken overneemt, krijgen ze er als het ware een dimensie

87 Troeltsch, *Soziallehren*, S. 628 f. Troeltsch onderscheidt 'drei Haupttypen der soziologischen Selbstgestaltung der christlichen Idee: die Kirche, die Sekte und die Mystik' (S. 967). Bij Calvijn zou 'die Annäherung an den Sektentypus mit Händen zu greifen' zijn (S. 627).

88 Calvijn deelt dit mee in zijn voorrede op de latijnse uitgave (1538) van de *Cat.* 1537: men beweerde openlijk dat het zijn bedoeling was het volk ertoe te brengen onder ede te beloven de wet van God volkomen te onderhouden. Terwijl in de te bezweren belijdenis zelf stond 'observationem divinae legis impossibile esse!' *OS*, I, p. 430.

89 IV, 1, 13 (V, p. 17, 12 sqq.): 'Iustissima quidem est offensio, et cui plus satis occasionis hoc miserrimo seculo praebemus; nec excusare licet maledictam nostram igniviam, quam Dominus impunitam non sinet'.

90 Een zekere gelijkheid van gevoelen, want over de vraag tot welke hoogte dit mogelijk was, liepen de gedachten, gelijk bekend, uiteen.

bij. In Genève bedoelde de bezwering van de belijdenis — evenals in Bazel — de godsdienstige eenheid van de stad tot uitdrukking te brengen, maar — anders dan in Bazel — *bovendien* de grenzen af te bakenen van de gemeenschap waarbinnen de kerk op kerkelijke wijze tucht zou kunnen uitoefenen: de leden verklaarden *vrijwillig* tot die gemeenschap te willen behoren en *vrijwillig* zich ook aan haar tucht te zullen onderwerpen.⁹¹ En had de belijdenis van de kinderen in de lutherse landen ‘ganz ausgesprochen’ ten doel hun geschiktheid voor deelneming aan het avondmaal vast te stellen, bij Calvijn betekende ze tevens ‘die Einordnung der jungen Gemeindeglieder in die kirchenzuchtlich verfasste Gemeinde’.⁹² Calvijn is géén doper geweest, maar een zekere ‘Geistesverwandtschaft’⁹³ met hen bezat hij wel. Ook hij had, evenals zij, weet van de ‘Heiligkeit der profanen Dinge’. Dit is een woord van A. A. van Ruler, die heel de verhouding van Calvijn tot de dopers kort en treffend zó onder woorden brengt: bij hem zijn ‘immer die Täufer in der Nähe. Calvinismus ist kein Täuferum. Aber das Feuer der Vision brennt’.⁹⁴ De kerkelijke tucht moet helpen dit visioen méér tot werkelijkheid te maken.

Tot het karakteristieke van Calvijns streven met betrekking tot de kerkelijke tucht behoort óók deze eigenaardige houding tegenover de idealen van de dopers. Het was een houding die duidelijk afweek van die van de meeste andere hervormers.⁹⁵ Men kan ze *ambivalent* noemen.

S. van der Linde duidde het eigenaardige van Calvijns verhouding tot de dopers eens aldus aan, ‘dat zowel Luther als Zwingli alleen maar afwijzend tegenover de Dopers gestaan hebben . . . , terwijl Calvijn bij alle grote en diepe bezwaren die hij tegen de Dopers heeft toch niet heeft gearzeld, te erkennen wat zij aan bijbelse motieven — al te vaak als onbetaalde rekeningen van de Kerk — naar voren brachten, vooral de kerkelijke tucht in verband met de verhouding van rechtvaardiging en heiliging’.⁹⁶

91 Daarmee is niet in strijd maar juist in overeenstemming wat Kupisch opmerkt: ‘Vielmehr kam es ihm [Calvijn] darauf an, eine Gemeinde *mündiger Christen* zu gewinnen’. Kupisch, *Calvin*, S. 121.

92 Nagel, *a.a.O.*, S. 11 f. Vgl. Holl, *Luther und Calvin*, S. 80: ‘Auch den Eintritt in die Kirche macht Calvin zum Stolz, zur persönlichen Entscheidung. In dem Sinn gestaltet er die Konfirmation aus. Überall stellt er den Menschen vor ein Entweder-Oder. Er hetzt nicht, drängt nicht zur Überstürzung, warnt eher davor, aber es klingt doch durch alles hindurch: der Mann, der Christ muss wissen, was er will’.

93 De uitdrukking komt voor bij Wernle, *Calvin*, S. 360: ‘Calvin lässt seine Geistesverwandtschaft mit ihnen durchblicken: auch sein Ideal wäre eine strenge Kirchengucht . . .’

94 Van Ruler, *a.a.O.*, S. 92. Van Ruler spreekt van calvinisme. Het verband toont echter aan dat hij tegen de vervanging van calvinisme door Calvijn *hier* geen enkel bezwaar zou maken.

95 Vooral van die uit Wittenberg en Zürich. De houding van Oecolampadius en Bucer daarentegen vertoont trekken van overeenkomst met die van Calvijn. Vgl. aant. 96.

96 Van der Linde, *Nadere reformatie*, blz. 14. Vgl. Neff, s.v. *Gemeindegucht*, *MennL*, II, S. 64: ‘Wir gehen kaum fehl, wenn wir behaupten, dass Calvin in seiner Stellung zur Gemeindegucht durch die Täufer beeinflusst ist’.

In de zestiende eeuw stond men in zuidwest-Duitsland en Zwitserland, als men een

Wij citeren dit woord niet alleen omdat wij er onze eigen opvatting in bevestigd vinden, maar ook omdat het ons nog eens herinnert aan de 'grote en diepe bezwaren' die Calvijn tegen de dopers had; wij zouden die bijna vergeten zijn! Anders dan zij hield hij vast aan de continuïteit van de kerk door alle eeuwen heen⁹⁷ en weigerde hij de volkskerk als een stuk 'wereld' af te schrijven. Hij zocht naar een 'via media': 'die Volkskirche sollte in einem unaufhörlichen Prozess eine Bekenntniskirche aus sich herausbilden'.⁹⁸ Calvijn was ook bijzonder ernstig bezwaard over de doperse separatie-zucht en de dwaling die daarachter schuilging: de 'valse waan van volkomen heiligheid'.⁹⁹ Die is in dit leven niet te bereiken, ook niet met behulp van de

ander standpunt innaam dan het zwingliaanse, spoedig onder de verdenking van het doperse te huldigen. Zo zeiden de predikanten op een disputatie met de dopers, in 1538 te Bern gehouden, dat in Bazel Oecolampadius destijds ook getracht had de ban 'uf dise wysz' — nl. de doperse — in te voeren; hij had daarbij van hun zijde niet veel 'unglimpfss' ondervonden, maar 'denselben nit könnnden noch mogen für sich trybenn, sunder müssen abstan zu verhütten ufrur'. *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, S. 605, Anm. 3.

97 Vgl. Torrance, *l.c.*, 97 (ff.): 'Against the Anabaptists he fought for a doctrine of the continuity of the Church...'

98 Kupisch, *a.a.O.*, das. Vgl. Holl, *Calvin*, S. 268. Ook blz. 149.

99 IV, 1, 13 (V, p. 17, 2 sq.): 'falsa absolutae sanctimoniae persuasio'. In dit verband stelt Calvijn de dopers op één lijn met de katharen en donatisten. Vgl. IV, 12, 12 (V, p. 223, 6 sqq.): *Brieve instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 76.

Volgens Calvijn is de 'sanctitas' van de kerk 'nondum perfecta'. 'Sic ergo sancta est Ecclesia ut quotidie proficiat, nondum perfecta sit: quotidie procedat, nondum pervenerit ad sanctitatis metam'. IV, I, 17 (V, p. 21, 14 sqq.). Uitspraken als deze maken het verdedigbaar bij Calvijn van *relatief* perfectionisme te spreken, zoals Troeltsch, *a.a.O.*, S. 631, heeft gedaan, mits men er niet, als hij, een verregaande identificatie van Calvijn met de dopers mee bedoelt. Vgl. zijn opmerking dat aan Calvijns *relatief* perfectionisme 'nur bei den Täufern etwas Aehnliches entspricht'. Bohatec, *a.a.O.*, S. 303, stelde hier terecht tegenover: 'Calvin entwickelt und erläutert seinen relativen Perfektionismus an dem *Gegensatz* des absoluten der Anabaptisten...' Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 129: 'So ist die Kirchenzucht nicht ein Instrument, die vollkommene Kirche herzustellen — dieser Gedanke liegt Calvin ganz und gar fern...'

Nog een ander belangrijk verschilpunt moge hier worden genoemd: de beschouwing van de overheid. Stellig had Calvijn de dopers op het oog, toen hij sprak van 'amentes et barbari homines' die 'ordinem hunc divinitus sancitum furiose evertere conantur'. IV, 20, 1 (V, p. 471, 21 sq.).

Op de vraag in hoeverre Calvijn een onjuiste voorstelling van de dopers heeft gehad — wat vaak is beweerd, onlangs nog door Ganoczy, *Ecclesia ministrans*, S. 24, 26 — kan hier niet diep worden ingegaan. Wij veroorloven ons slechts enkele opmerkingen naar aanleiding van de o.i. zeer onbillijke uitspraak van Littell, *Anabaptist view*, p. 147: 'Among widely read authors, probably none understood less about them'. Wanneer Littell daarvoor aanvoert dat Calvijn zich in zijn *Brieve instruction contre les anabaptistes* richtte tegen de artikelen van Schleithem en later, 'when he attacked the free-thinking spirituals at Geneva he believed he was dealing with the same movement', merken wij hierbij op: a. De *Brieve instruction* is zeer zakelijk van opzet: elk van de schleitheimer artikelen wordt in extenso geciteerd waarop een 'Refutation' volgt; in de refutatie van artikel twee (over de excommunicatie) wordt het doperse gevoelen ongetwijfeld weersproken maar niet mistekend. b. Volgens Pêtremand, *Les débuts à Neuchâtel* (B), p. 538, wist Calvijn althans in de *Brieve Instruction* wel degelijk te onderscheiden 'entre les anabaptistes qui, dans leur folie, reconnaissent pourtant l'autorité de la Bible, et les libertins spirituels qui ne suivent que leur sens propre, faisant du mal le bien'.

kerkelijke tucht.¹⁰⁰ Een dergelijk perfectionisme is in strijd met wat de Schrift ons leert over de weg van de gemeente. Dat is dezelfde weg als die Israël ging na zijn bevrijding uit Egypte. Zeker, wij zijn verlost, maar wij mogen niet overmoedig zijn en ons beroemen alsof onze dienstdag reeds ten einde zou zijn en de tocht al volbracht, terwijl wij nog maar nauwelijks de gevangenis hebben verlaten. Zulk ijdel gejubel en vertrouwen is Israël duur te staan gekomen, ons ten voorbeeld!¹⁰¹ Wel staat onze moeilijke tocht onder het voorteken van de komende heerlijkheid,¹⁰² zodat het geloof verbonden mag zijn met de hoop en het dragen van het kruis met de overdenking van het leven der toekomst.¹⁰³

Terugblik

Het voorgaande overziende kan het karakteristieke van Calvijns streven naar herstel van de kerkelijke tucht als volgt beknopt onder woorden worden gebracht. Sterker¹⁰⁴ dan enige andere hervormer is Calvijn ervan overtuigd geweest

c. Het onderscheiden tussen de diverse dissidente groepen was niet eenvoudig; ze vermengden zich telkens met elkaar. Zo vinden juist de schleitheimer artikelen hun 'unmittelbare Veranlassung in den libertinistischen Ausschreitungen ehemaliger Täufer in St. Gallen und Appenzell'. Fast, *Der linke Flügel*, S. 59. Vgl. Yoder, *Täuferium und Reformation*, S. 97, die als 'Hauptzweck' van de in Schleithem gehouden vergadering en van de door haar geproduceerde artikelen noemt: 'die Bekämpfung des Libertinismus'.

100 Vgl. de opmerking van Schellong, *Synopt. Evangelien*, S. 319, 'dass Calvin mit dem Bestreben nach Kirchenzucht das Wissen um die bleibende Unvollkommenheit der Kirche verbindet'. Meermalen wijst Calvijn op de gelijkenis van het onkruid onder de tarwe (Matth. 13 : 24 vv.) om er op te wijzen dat Christus de gemeente 'immer noch unter vielen Fehlern leiden' laat: 'nicht nur durch die Unvollkommenheit der Heiligung der einzelnen, sondern auch dadurch, dass sich Heuchler und Unredliche in die Gemeinde einschleichen...'

101 *Comm. in Cor. I, OC, XLIX*, c. 451 (1 Kor. 10 : 1—5). Vgl. Torrance, *l.c.*, p. 91 f.

102 „Allen die de Heer heeft aangenomen en de gemeenschap der zijnen heeft waardig gekeurd, moeten zich voorbereiden op een hard, inspannend en onrustig leven, gevuld met zeer vele rampen van allerlei aard. Allen moeten immers hem gelijkvormig worden. Maar daarin komt ook 'insignis consolatio' tot ons: wij hebben deel aan het lijden van Christus opdat wij, evenals Hij 'a malorum omnium labyrintho' tot de hemelse heerlijkheid ingegaan is, 'per varias tribulationes' tot diezelfde heerlijkheid geleid worden". III, 8, 1 (IV, p. 161, 20 sqq., 35; 162, 1 sqq.).

103 Vgl. Moltmann, *Erwählung und Beharrung*, S. 45 f.

104 *Sterker*, want ook de andere hervormers erkennen de relatie tussen rechtvaardiging en heiliging. Men denke bv. slechts aan Luthers uitspraak in de voorrede van zijn *Römerbriefvorlesung*, naderhand opgenomen in de *Formula Concordiae*: „So ist der 'Glaub ein göttlich Werk in uns, das uns wandelt und neu gebüret aus Gott und tötet den alten Adam, macht uns ganz andere Menschen von Herzen, Mut, Sinn und allen Kräften und bringet den Heiligen Geist mit sich... Wer aber nicht solche Werk tut, der ist ein glaubloser Mensch.' *Bekennnisschriften* (evang.-luth.), S. 941. Vgl. Althaus, *Theologie Luthers*, S. 214: „Allein durch den Glauben werden wir bewahrt zum ewigen Leben. Aber die erfahrene Rechtfertigung, die Gewissheit des Heils führt dann... mit innerer Notwendigkeit zum 'Werke', zu neuem Gehorsam, zum frohen Dienst Gottes an den Menschen."

In een 'Anmerkung' geeft Althaus voor deze uitspraak treffende documentatie.

dat de heiliging, met de rechtvaardiging onafscheidelijk verbonden, in het leven van de gelovigen concreet gestalte kòn en dus ook móest aannemen. Daar was behalve de voorlichting en aanvuring van de 'doctrina' óók de vermaning en bestraffing van de 'disciplina' der kerk voor nodig.

Van de 'disciplina' der *kèrk*: gezien het doel dat hem voor ogen stond moest de tucht éven kerkelijk worden uitgeoefend als het Woord werd bediend, nl. door *kerkelijke* ambtsdragers, met als enig middel het *Woord*. Van de noodzaak van déze tucht was Calvijn zo diep overtuigd dat hij zich voor de invoering ervan inzette met zó'n geweldige energie, dat het daar in Genève ook toe kwam.

Met de tuchtoefening had Calvijn niet alleen de heiliging van het leven van de afzonderlijke christenen op het oog maar ook die van hun sámenleving — het *sociatieve* aspect van de gemeente krijgt bij hem juist als hij handelt over de kerkelijke tucht sterke nadruk —, indirect ook de heiliging van heel de menselijke samenleving. Door grote en diepe verschillen, niet in de laatste plaats met betrekking tot de kerkelijke tucht, wist Calvijn zich van de dopers gescheiden; toch is er, paradoxaal genoeg, juist ter zake van diezelfde kerkelijke tucht, bij hem óók verwantschap met hen te constateren.

§ 3. HET GEBRUIK VAN DE SCHRIFTGEGEVENS DOOR CALVIJN

Is ons in het voorafgaande gebleken welke bijbelse grondmotieven Calvijns streven met betrekking tot de kerkelijke tucht hebben beheerst, in deze paragraaf maken wij enige opmerkingen over de wijze waarop hij de concrete bijbelse gegevens met betrekking tot de tucht heeft gehanteerd.

Volgens E. Brunner kende Calvijn 'ein neutestamentliches heiliges Kirchenrecht, das man ebenso wiederherstellen kann und muss, wie man das neutestamentliche Verständnis des Christusglaubens wiederherstellen kann und muss'.¹⁰⁵ In deze uitspraak ligt ontegenzeggelijk een element van waarheid. Calvijn was van mening dat het 'regimen' der kerk 'ex Verbo Dei nobis praescriptum' was.¹⁰⁶ In overeenstemming daarmee zien wij hoe hij de 'legitima agendi series', zowel ten aanzien van de verborgen zonden als van de openbare, ontleent aan de Schrift,¹⁰⁷ ja voor èlk facet van de tuchtoefening naar één of meer bijbelplaatsen verwijst. Toch heeft M. Geiger terecht opgemerkt dat men Calvijn

Luther aarzelde echter in de heiliging ook een reële, ethische progressie te zien. 'Das Werden schreitet fort hin zur Vollkommenheit — die Luther aber nicht als eine sittliche Höhe versteht, sondern als die Tiefe, in der alles Vertrauen des Menschen auf sich selbst gestorben ist, als das gereifte starke Verlangen, ganz von der Sünde frei zu werden, ganz eins mit Gottes Willen . . .'. Althaus, *a.a.O.*, S. 213.

¹⁰⁵ Brunner, *Missverständnis*, S. 111.

¹⁰⁶ Vgl. *Calvijn aan Farel*, 16 sept. 1541, *OC*, XI, c. 281: 'Ubi operam meam senatui detuli, exposui non posse consistere ecclesiam, nisi certum regimen constitueretur quale ex Verbo Dei nobis praescriptum est et in veteri Ecclesia fuit observatum'.

¹⁰⁷ Vgl. blz. 100, 102.

„nicht allzu eifertig die Aufrichtung eines ‘heiligen Kirchenrechtes’ nachsagen sollte”.¹⁰⁸ Men mag het in elk geval niet zó voorstellen als zou hij uit de bijbel een aantal kerkrechtelijke principia of kerkordelijke bepalingen hebben afgeleid naar welke de weerbarstige praktijk zich vervolgens zonder meer had te voegen. Wil men ‘Ecclesiasticas constitutiones’ opstellen, aldus Calvijn zelf, dan neme men zijn toevlucht tot de ‘generales regulas’ die de Heer heeft gegeven;¹⁰⁹ en passe deze toe naar de omstandigheden van tijd en plaats.¹¹⁰ De praktijk - de bestaande of de gewenste - mocht de interpretatie van de Schriftgegevens méde bepalen.

Het interessantste voorbeeld ter illustratie levert het gebruik dat Calvijn maakt van het woord van Matth. 18 : 17: ‘Zeg het aan de gemeente’. In de eerste editie van de *Institutie* doet het dienst om kracht bij te zetten aan zijn mening dat het recht tot tucht oefening niet aan de dienaren toekomt maar aan de geméente.¹¹¹ De achtergrond is hier zijn oppositie tegen Rome, dat dit recht geheel aan de gemeente had ontnomen en het in handen gelegd had van enkele getonsureerde geestelijken.¹¹² Wanneer echter in de praktijk de noodzaak blijkt van een kerkelijke rechtbank, gaat ditzelfde woord Calvijn nog iets méér, zelfs iets anders zeggen. In de latere edities van de *Institutie* (vanaf 1543) leidt hij eruit af dat de gemeente, om tucht te kunnen oefenen, een ‘Seniorum consessus’ nodig heeft;¹¹³ in zijn commentaar op de synoptische evangeliën betoogt hij dat de woorden ‘aan de gemeente’ niet kunnen betekenen: ‘toti populo’, maar móeten betekenen: aan de kerkeraad.¹¹⁴ Wij zijn hier ver verwijderd van het gevaar van het door Brunner bedoelde ‘heilige kerkrecht’, veel minder ver van een ander gevaar: dat van het achteraf verschaffen van een bijbelse fundering aan een in en door de praktijk wenselijk gebleken regeling.

In dit verband wijzen wij ook op het gebruik dat Calvijn maakt van 1 Tim. 5 : 20: ‘Bestraf degenen die zondigen in aller tegenwoordigheid, opdat ook de anderen vrezén’. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid heeft dit woord uitsluitend betrekking op de presbyters, niet alleen volgens moderne

108 Geiger, *Wesen und Aufgabe*, S. 19.

109 IV, 10, 29.30 (V. p. 192, 6 sq., 32 sq.).

110 Vgl. IV, 10, 30—32 (V, p. 192 sqq.). Een voorbeeld: in de *Ord. eccl., OS*, II, p. 329, 23 sqq., wordt verklaard dat het goed zal zijn ten aanzien van de aanstelling van de herders ‘l’ordre de lesglise ancienne’ te volgen, aangezien ‘ce nest que pratique de ce qui nous est monstre par lescripture’. Daarom moet ze in Genève als volgt worden geregeld: eerst kiezen de dienaren degene uit die zij in het ambt willen stellen. ‘Après, quon le presente au conseil’. Enz.

111 Vgl. blz. 82. Over de tucht handelt Matth. 18 : 15 vv., over de prediking Matth. 16 : 19. Aan dit merkwaardig tegenover elkaar plaatsen van Matth. 18 : 15 vv. (de tucht) en Matth. 16 : 19 (de prediking) is Calvijn steeds blijven vasthouden.

112 Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 556: ‘Den Anlass zu dieser notwendigen, nach Calvins Überzeugung biblischen Unterscheidung gab dem Reformator die Willkür, mit der die römische Kirche mit den betreffenden Schriftstellen umgegangen war’.

113 Vgl. blz. 82 v.

114 Vgl. blz. 85, aant. 162.

exegeten¹¹⁵ maar ook volgens Calvijn zelf.¹¹⁶ Vervolgens laat de context duidelijk zien dat de bestraffing 'in aller tegenwoordigheid' pas mag plaats vinden, als op grond van twee of drie getuigen *tevooren* — dus juist niet in aller tegenwoordigheid — gebleken is dat zij die publieke bestraffing ook verdienen.¹¹⁷ Een en ander verhindert Calvijn echter niet 1 Tim. 5 : 20 te gebruiken als 'locus probans' voor de regel dat openbare zondaars onder de *kerkleden aanstonds* voor de kerkeraad moeten verschijnen.¹¹⁸ Hier is duidelijk sprake van 'Hineininterpretierung'.

Soms laat Calvijn na aan een bepaalde bijbelse uitspraak een voor ons besef voor de hand liggende gevolgtrekking te verbinden, soms doet hij dit laatste wel maar wekt hij de indruk de gevolgtrekking niet van bijzonder gewicht te achten.

a. Een woord dat dikwijls Calvijns aandacht heeft gehad, is Paulus' vermaning in 1 Kor. 11 : 28: 'Ieder beproeve zichzelf'.¹¹⁹ Hij interpreteert het steeds in anti-doperse zin: men moet niet, zoals de dopers doen, een ànder beproeven maar alleen zichzelf. Ons is niet gebleken dat Calvijn ooit aanleiding gevonden heeft, noch in geschrifte noch in de praktijk, dit woord in dier voege op de kerkeraad toe te passen, dat deze een zondaar wel eens mocht laten heengaan met de vermaning, met het oog op de komende avondmaalsviering zichzelf te beproeven.¹²⁰

115 Vgl. Bouma, *Tim. en Titus* (KV), blz. 99; Ridderbos, *Pastorale brieven*, blz. 142; Jeremias, *Tim. und Titus* (NTD), S. 35; Dibelius, *Pastoralbriefe*, S. 62; Von Campenhausen, *Ami und Vollmacht*, S. 160; De Kruijf, *Pastorale brieven*, blz. 67.

116 Vgl. *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LIII, c. 514 sqq. (1 Tim. 5 : 17—20), waar Calvijn het woord betreft op 'les ministres'.

117 Vgl. Ridderbos, *a.w.*: 'Omgekeerd moeten degenen onder de presbyters, van wie blijkt, dat zij zich metterdaad misgaan, niet gespaard worden...'; De Kruijf, *a.w.*: '... indien een beschuldiging tegen een oudste is bewezen... dan moet Timotheüs geen lankmoedigheid betrachten'. Feitelijk neemt Calvijn ook op dit punt in zijn zo even geciteerde preek geen ander standpunt in. OC, LIII, c. 515 sq.

Over de vraag *in welke kring* de bestraffing moet plaats vinden, is minder eenstemmigheid. Bouma, *a.w.*, denkt aan 'het gehele college van ouderlingen'; zo ook Ridderbos, *a.w.*: 'in tegenwoordigheid van allen, die tot die leiding behoren', en Dibelius, *a.a.O.*, en Von Campenhausen, *a.a.O.*, daarentegen denken aan een 'Gemeindeversammlung'; men krijgt de indruk dat Calvijn zelf dit in de meergenoemde preek ook gedaan heeft, hij interpreteert het 'devant tous' tenminste aldus: 'comme si on les mettoit sur un eschaffaut', alsof men hen op een toneel [te kijk] zette'.

118 IV, 12, 3 (V, p. 214, 2 sqq.).

119 Bv. IV, 1, 15 (V, p. 19, 19 sqq.); *Petit traicté*, OS, I, p. 517; *Brieve instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 71.

120 Calvijn pleegt aan zijn anti-doperse interpretatie wèl toe te voegen, dat hij daarmee niet bedoelt het ontbreken van tucht goed te praten. Integendeel, deze mag echter niet worden uitgeoefend 'sine legitimo ordine': het recht tot tuchttoefening komt niet toe aan 'chascun particulier', maar aan heel de kerk ofwel aan de predikant met de ouderlingen. IV, 1, 15 (V, p. 19, 31 sq.); *Petit traicté*, OS, I, p. 516; *Brieve instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 72.

b. Dat uit het woord van Matth. 18 : 15: 'Indien uw broeder (tegen u) zondigt, ga heen en bestraf hem onder vier ogen', voortvloeit dat *elk gemeentelid* de roeping heeft zijn broeder te vermanen, is uiteraard ook door hem opgemerkt. Toch heeft hij het geven van 'privatas admonitiones' voornamelijk beschouwd als een taak van de predikanten en ouderlingen.¹²¹ Dat dit er niet toe bijdroeg de tuchtoefening een breed grondvlak te geven in de gemeente — volgens hem zelf toch het eigenlijke subject ervan — spreekt vanzelf.

c. Uit Matth. 18 : 15 blijkt ook duidelijk dat 'het er altijd om gaat, de broeder te winnen'; dit woord rekent er ook mee „dat juist de schuldige de weg terug het zwaarst valt, en dat het 'terugwinnen' dus zaak is van de broeders, die op hem moeten tóegaan, hem moeten nágaan”.¹²² Ook dit is Calvijn niet geheel ontgaan.¹²³ Toch heeft het zwaartepunt van de tuchtoefening zoals deze onder zijn leiding plaatsvond, niet gelegen in het vermaan onder vier ogen ten huize van de zondaar,¹²⁴ maar veeleer in het vermaan door een predikant en een ouderling, vergezeld door een hoofdman van tien, tijdens het jaarlijkse huisbezoek, en vooral in het verhoor en de bestraffing door het kerkelijk tribunaal, samengesteld uit een niet gering aantal ambtsdragers waarvoor de zondaar moest terechtstaan. Nauwer aansluiting aan de klaarblijkelijke bedoeling van Matth. 18 : 15 zou het pastoraal gehalte van de tuchtoefening in Genève ongetwijfeld hebben verhoogd.

§ 4. CALVIJN MET CALVIJN VERGELEKEN

In het derde hoofdstuk maakten wij kennis met Calvijns *denkbeelden* inzake de tucht, in het vierde met de onder zijn invloed tot stand gekomen *kerkordelijke regelingen* en de *praktijk*. Steeds ontmoetten wij dezelfde Calvijn. De vraag dringt zich op, of de tucht op de weg van bezinning tot realisering ook dezelfde is gebleven. Ter beantwoording van deze vraag willen wij nog iets omstandiger Calvijn met Calvijn vergelijken.

Door wie de tucht werd uitgeoefend

De tucht wordt uitgeoefend door de gemeente, aldus, met grote nadruk, Cal-

121 Vgl. blz. 85 v., 101, 152, 163, 200, 212, 214.

122 Coenen, *Uitdaging*, blz. 23.

123 Vgl. blz. 101.

124 Misschien vindt men in *Brieve instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 70 sq., de aanduiding van een vermaning onder vier ogen (niet door een kerklid, maar door een ambtsdrager: Calvijn). Calvijn vertelt daar van een man die het avondmaal niet durfde gebruiken om de onvolkomenheden van anderen. Toch had hij twee bedienden in huis die zeer schandalig leefden. 'Estant adverty de cela, ie luy fiz remonstrer, d'autant qu'il ne m'eust escoute pour lors, qu'il devoit bien penser à purger sa maison . . .' Dit woord nam hij aan als een tuchtiging van God over zijn verwaandheid en hij verzoende zich 'tant à moy qu'à l'Eglise'.

vijn in de editio princeps van de *Institutie*.¹²⁵ Hij heeft dit nimmer herroepen. Integendeel, in de latere edities, met name in die van 1543, wordt deze gedachte nog onderstreept: het 'primum disciplinae fundamentum' wordt gevormd door de privé vermaningen, de excommunicatie mag nooit plaats vinden zonder medeweten en instemming van de gemeente,¹²⁶ de kerkleden mogen met ge-excommuniceerden geen vertrouwelijke omgang hebben.¹²⁷

Toch zien wij het accent zich verplaatsen van de gemeente naar de kerkeraad; er werd zoëven nog op gewezen. Wij herinneren ook nog aan het volgende: was in de *Articles* van 1537 nog sprake van een betrekken van de gemeente bij de excommunicatie,¹²⁸ in de *Ordonnances ecclésiastiques* komt een bepaling van die strekking niet voor, noch in 1541, noch in 1561. In 1560 besloot de Raad in overleg met de predikanten dat alleen in *bepaalde, zeer ernstige* gevallen de excommunicatie in de kerkdiensten zou worden afgekondigd;¹²⁹ Calvijn heeft nooit de eis gesteld dat dit in alle gevallen moest gebeuren. En in de zeer ernstige gevallen waarin afkondiging wèl plaatsvond, mag worden betwijfeld of dit het verwerven van de instemming van de gemeente ten doel had.¹³⁰

Zowel in de *Articles* als in de *Ordonnances* werd, zij het weinig geprononceerd, de roeping vermeld van elk kerklid tot persoonlijk vermaan.¹³¹ Maar wij hebben er onze twijfel over uitgesproken of veel leden zich van die roeping wel kweten; evenzo of zij het omgangsverbod wel in acht namen,¹³² een verbod dat overigens pas in 1561 in de kerkorde kwam en toen nog slechts in de motivering van een bepaling.¹³³ De particuliere vermaningen waren veelal vermaningen van ambtsdragers; als zodanig golden ook en bij uitstek die, door de predikanten en ouderlingen gegeven tijdens het jaarlijkse huisbezoek.¹³⁴ De instantie die in Genève de tucht uitoefende, was toch eigenlijk niet de gemeente, zoals de theorie, vooral in haar oorspronkelijke versie, suggereerde, maar de vergadering die daar week in week uit speciaal voor bijeenkwam: de *kerkeraad*.¹³⁵

125 Vgl. blz. 82.

126 Vgl. blz. 85, 89.

127 Vgl. blz. 111.

128 Vgl. blz. 146, 152.

129 Vgl. blz. 197.

130 Vgl. blz. 235.

131 Vgl. blz. 147, 152, 170.

132 Vgl. blz. 214, 237.

133 Vgl. blz. 197, 237.

134 Vgl. blz. 200, aant. 309.

135 Er is meermalen op gewezen dat het algemeen priesterschap of priesterschap aller gelovigen bij Calvijn, althans in de *kerk*, geen grote rol speelt. Vgl. Geiger, *a.a.O.*, S. 41 f.; Hedtke, *a.a.O.*, S. 71 f. Toch moet hierbij in rekening worden gebracht dat Calvijn „*innerhalb* des geordneten, mehrfach gegliederten Dienstamtes den 'Laien' wichtige Ämter und Aufgaben überträgt. Immerhin sind *zwei* der vier Genfer Ämter ausgesprochene Laienämter, und so wirken in Genf Laien ebenso bei der Leitung der

Op welke wijze de tucht werd uitgeoefend

Over de wijze waarop de tucht moet worden uitgeoefend hebben wij Calvijn treffende dingen horen zeggen: er wordt alleen geoordeeld naar het Woord Gods; zelfs bij de excommunicatie is het Woord het enige middel waarvan gebruik wordt gemaakt,¹³⁶ niemand is aan de tucht der kerk onderworpen 'malgré soy';¹³⁷ fysiek geweld wordt er niet bij gebruikt, alleen het menselijk woord, dat niet slap mag zijn, zelfs streng moet wezen, maar tot op zekere hoogte: het moet immers ook clement zijn, mild en humaan, want de tucht is zowel medicijn als straf. De zondaar mag niet op een dusdanige manier worden bejegend dat hij door droefheid verslonden wordt; de 'immodica severitas' waarmee in de oude kerk de tucht dikwijls is uitgeoefend, was fout, te grote strengheid leidt immers òf tot wanhoop òf tot hypocrisie. Het doel van de tucht is het wekken van berouw: is dat doel bereikt, dan moet ze aanstonds worden gestaakt; hierin ligt een typisch verschil tussen de kerkelijke en de overheidsstraf.¹³⁸ Men moet tegenover de dwaasheid van de mensen ook wel eens toegeeflijk kunnen zijn¹³⁹ en vooral met gematigdheid optreden wanneer velen door de zonde zijn aangetast.¹⁴⁰ De tuchtprocedure moet zó verlopen dat alles er op wijst dat Christus erbij tegenwoordig is en de leiding heeft.¹⁴¹ Excommunicatie mag alleen in uiterste noodzaak worden toegepast.¹⁴² De reconciliatie geschiedde onder oplegging der handen, symbool van de door God geschonken vergeving en van de herstelde relatie met de gemeente.¹⁴³

Hoe ging het toe in de praktijk? In veel gevallen als volgt.

Men kreeg huisbezoek van een predikant en een ouderling. 'Men' was op

Kirche, wie bei der Handhabung der disciplina und auch im Gottesdienst mit." Hedtke, *a.a.O.*, S. 72.

Toch dient er een vraagteken te worden geplaatst bij de uitspraak van Holl, *Luther und Calvin*, S. 79: „Luther hat darüber geklagt, dass er 'die Leute nicht hätte'; Calvin wusste sie sich zu erziehen". Men krijgt immers niet de indruk dat Calvijn erin geslaagd is velen op te voeden tot het liefdevol beoefenen van de onderlinge tucht.

136 Hoewel men ook uitspraken kan aantreffen waarin de excommunicatie duidelijk een *maatregel* genoemd wordt die in zekere zin boven het Woord uitgaat. Vgl. IV, 12, 6 (V, p. 217, 16 sq., 20 sq.); bij lichtere zonden kan worden volstaan met 'verborum castigatio'; het is echter niet voldoende iemand die aan de kerk ernstige aanstoot gegeven heeft, 'verbis tantum' te bestraffen. Zo iemand moet een tijdlang van het avondmaal worden afgehouden.

137 Vgl. blz. 81.

138 Vgl. blz. 77.

139 Vgl. *Calvijn aan Farel*, 31 dec. 1539, *OC*, X b, c. 441: 'Quanquam certe video aliquid indulgendum esse hominum stultitiae, neque sic intendendum rigorem, ut non aliqua in re ineptire illis liceat'.

140 Vgl. blz. 78.

141 Vgl. blz. 89.

142 Vgl. blz. 104 v.

143 Vgl. blz. 115.

zijn tijd iederéén, want de hoofdmannen van tien zorgden ervoor dat niemand werd overgeslagen. Had het huisbezoek een onbevredigend verloop, dan moest het kerklid voor de kerkeraad verschijnen. Dat moest het ineens, als het een publieke zonde had begaan.¹⁴⁴ Het bevel daartoe werd door een gerechtsdienaar overgebracht. Gaf de delinquent aan de oproep geen gehoor, dan kon hem dat op enige dagen gevangenisstraf komen te staan. Deed hij het wel, dan begaf hij zich naar de zaal waar vroeger het kapittel van de St. Pierre zijn zittingen hield. Daar trof hij de kerkeraad aan: een aantal predikanten en de ouderlingen. Die laatsten waren als ouderlingen wel volledig kerkelijk gekwalificeerd, maar iedereen wist dat zij óók lid waren van een of meer van de stedelijke raden. In het voorzittersgestoelte zat één van de burgemeesters, óók ouderling; jaren lang had hij tijdens de zittingen zijn burgemeesterscepter in de hand. Er werd een beschuldiging uitgesproken en een verhoor afgenomen, gewoonlijk door Calvijn. Over en weer vielen nogal eens harde en grievende woorden.¹⁴⁵ De zitting eindigde met het uitspreken van een vermaning of het opleggen van de een of andere straf, een lichte zoals het leren opzeggen van het Onze Vader en het credo in de franse taal, of een zwaardere zoals een avondmaalsverbod. Soms ging het kerkelijk vonnis gepaard met een verwijzing naar de overheid, soms besloot de kerkeraad alléén tot verwijzing en zag hij definitief of voorlopig af van kerkelijke bestraffing.

Oefende de kerkeraad de tucht 'ex Lege Dei'? Het zal zijn bedoeling stellig geweest zijn.¹⁴⁶ Maar is hij daar altijd op bedacht geweest en hebben de beschuldigden dit altijd gevoeld? Het moet sterk worden betwijfeld. Het kwam voor dat aan iemand het avondmaal werd ontzegd ook al had hij over zijn misstap zijn spijt betuigd.¹⁴⁷ Strenge tucht — Calvijn is het steeds blijven zeggen — werkt hypocrisie in de hand.¹⁴⁸ Maar als iemand die na vermaan door de kerkeraad beloofd had weer aan de avondmaalsviering deel te nemen, deze belofte niet nakwam, werd hij opnieuw voor de kerkeraad gedaagd, nu

144 Soms viel de klacht dat men de mensen om 'choses fort legieres' liet verschijnen. Vgl. blz. 214 v. De bewering van Hedtke, *a.a.O.*, S. 128: 'Vor jeder Anwendung der Kirchengucht ist — zumindest in Calvins Augen — alles getan worden, die *disciplina überflüssig* zu machen', staat op gespannen voet met de feiten, *tenzij* men de vier tussen gedachtestrepen geplaatste woorden sterk accentueert.

145 Vgl. blz. 245.

146 Het altijd dreigende gevaar van identificatie van eigen mening en de wil van God is door Calvijn onderschat. Vgl. zijn uitspraak dat de gelovigen bij de tuchttoefening niet kunnen dwalen, omdat zij slechts uit de wet Gods oordelen, die geen onzekere mening is (blz. 72); ook de verregaande vereenzelviging van de *Inst.* met het Woord Gods, en van Calvijn met de ware dienaar des Woords, in de (met instemming van Calvijn) gedane uitspraak van de Raad: 'ledit livre d'institution estre bien et saintement fait et sa doctrine estre sainte doctrine de Dieu et que lon le tient pour bon et vray ministre de ceste cite et que des icy a ladvenir personne ne soit ause parler contre ledit livre ny contre ladite doctrine'. *Reg. du Conseil*, 9 nov. 1552, *OC*, XXI, c. 525.

147 Vgl. blz. 238.

148 Vgl. blz. 77.

in de eerste plaats om over 'son hypocrisie et fiction' te worden onderhouden!¹⁴⁹ Zou bij de kerkeraad nooit de gedachte zijn opgekomen dat die huichelarij en bedriegerij wel eens verband konden houden met een te schrikbaar optreden zijnerzijds? En is Calvijn — zo kan men zich verder afvragen — die de overmatige strengheid van de 'ouden' zo scherp wist te kritiseren, voor eigen strengheid niet min of meer blind, *bedrijfsblind*, geworden?

Van vrijwillige onderwerping aan de tucht zal in veel gevallen geen sprake zijn geweest. Bij de verzoening met de kerk bleef de oplegging der handen achterwege waardoor het geestelijk karakter van dit gebeuren onvoldoende uitkwam.

Samenvattend: de gang van zaken bij de tuchttoefening maakt menigmaal meer een juridische dan een pastorale indruk. Het zal de tijdgenoot dikwijls moeilijk gevallen zijn het geding voor de rechtbank der *kerk* als wezenlijk andersoortig te ervaren dan dat voor de *burgerlijke* rechtbank. Ook hier geldt dat de praktijk er anders heeft uitgezien dan de theorie ons kon doen vermoeden.

Zuiver kerkelijke tucht?

De tucht werd in Genève uitgeoefend onder leiding van kerkelijk gekwalificeerde personen; in zoverre kan er geen twijfel over bestaan of ze was zuiver kerkelijk. Voor de invoering van dit type tucht had Calvijn zich ingezet; toen dit gelukt was, heeft hij onverpoosd op de bres gestaan voor het intact blijven ervan. Dit was voor hem een kwestie waarin van geven en nemen geen sprake kon zijn. Er zijn in de wereld immers twee 'regna'.¹⁵⁰ Deze zijn wel onderling verbonden omdat ze afkomstig zijn van dezelfde God en het welzijn beogen van dezelfde mensen, waarom ze elkaar ook niet mogen bestrijden maar moeten helpen. Doch overigens moeten wij ze goed uit elkaar houden: als wij over het ene rijk nadenken, moeten wij onze gedachten van het andere volledig afwenden.¹⁵¹ Daarom is het ook onbehoorlijk iemand die niet naar de kerkelijke vermaningen wil luisteren, aan te klagen bij de overheid. Dat wil Calvijn niet omdat dit hem op de lijn van de zürichers zou brengen: de overheid treedt op in plaats van de kerk, een lijn die hij principieel verwerpelijk acht.¹⁵²

Dit belet Calvijn echter niet om reeds in de *Articles* aan de Raad van Genève mede te delen dat deze, mocht iemand zich van de kerkelijke excommunicatie niets aantrekken, wél overwegen moet of hij een dergelijke verachting en bespotting van God en zijn evangelie ongestraft kan laten.¹⁵³ Calvijn schrijft dit

149 *Ord. eccl.*, OS, II, p. 360, 17 sqq. Vgl. blz. 195.

150 Vgl. blz. 128 vv.

151 'dum alterum consideratur, avocandi avertendique ab alterius cogitatione animi'. III, 19, 15 (IV, p. 294, 18 sqq.).

152 'Neque enim consentaneum est, ut qui monitionibus nostris obtemperare noluerint, eos ad magistratum deferamus; quod tamen necesse foret si in vicem Ecclesiae ille succederet': IV, 11, 4 (V, p. 200, 2 sqq.). Vgl. blz. 131.

153 Vgl. blz. 147.

na éérs te hebben opgemerkt dat de kerk in háár optreden tegen de zondaars niet verder kan gaan dan de excommunicatie, en hij schrijft het juist *daarom*. Hij verlangt allermínst dat de Raad zich met de kerkelijke tucht zélf zal inlaten, wél dat hij met overheidsstraf diegenen bedreigt die zich onverhoopt van de kerkelijke straf niets zouden aantrekken. Een dergelijke bedreiging moet echter reeds van de aanvang af het geestelijk karakter van de kerkelijke tucht-oefening aantasten.

Op deze wijze worden kerkelijke en wereldlijke straf ook min of meer *gelijksoortig*. De kerkelijke straf is de *lichtere*: als die niet helpt, dan moet de toevlucht worden genomen tot de zwaardere, de burgerlijke straf. Die gelijksoortigheid werd niet alleen gevoeld door die kerkleden-burgers van Genève (en hun aanhang) die in de kerkeraad protesteerden tegen wat zij niet anders konden zien dan als een *doublure* van de burgerlijke- of een *restauratie* van de bisschoppelijke rechtspleging,¹⁵⁴ maar óók door Calvijn zelf. Deze schreef aan Poppius dat als de ouderlingen merkten dat bij bepaalde lieden de excommunicatie niets uitrichtte, zij de overheid moesten opwekken '*krachtiger dwang*' op hen toe te passen.¹⁵⁵

In de *Ordonnances* van 1541 bleef het inschakelen van de overheid na de excommunicatie nog beperkt tot de krasse gevallen van afwijking van de aanvaarde leer en onkerkelijkheid.¹⁵⁶ In de *Ordonnances* van 1561 echter was het edict opgenomen van 12 november 1557 waarin allen die zich van de zonde die tot hun excommunicatie had geleid, niet bekeerden en zich van hun excommunicatie niets aantrokken, met wereldlijke straffen, inclusief verbanning, werden bedreigd.¹⁵⁷ Excommunicatie gevolgd door verbanning, — dat was nog niet de door Calvijn zo nadrukkelijk afgewezen grote ban¹⁵⁸ maar het zweemde er wel naar.

In de *Ordonnances* van 1541 werd de reeks bepalingen over de kerkelijke tucht afgesloten met de uitspraak dat alles met zó'n gematigdheid zou moeten geschieden dat niemand door strengheid terneergedrukt zou worden en dat zelfs de terechtwijzingen niets anders zouden zijn dan medicijnen om de zondaars tot de Heer terug te leiden.¹⁵⁹ In de *Ordonnances* van 1561 bleef deze uitspraak gehandhaafd, maar ze kwam nu te staan ná het ingelaste edict tegen de verachters van het avondmaal. Wij moeten het Köhler toestemmen dat de uitspraak in deze nieuwe context wel 'ein wenig seltsam' klonk.¹⁶⁰

Wanneer wij ons behalve het bovenstaande ook nog herinneren: de handspandiensten die niet kerkelijk gekwalificeerde personen zoals de 'lieutenant

154 Vgl. blz. 245 v.

155 Vgl. blz. 132, aant. 442.

156 Vgl. blz. 169 v.

157 Vgl. blz. 194 vv., 201.

158 Vgl. blz. 73, 112.

159 Vgl. blz. 171.

160 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 619.

de justice' en de hoofdmannen van tien geregeld ten behoeve van de kerkelijke tuchttoefening verrichtten, de vele verwijzingen van de kerkeraad naar de stadsraad en omgekeerd,¹⁶¹ het feit ook dat de kerkeraad soms van het opleggen van een straf afzag omdat reeds een overheidsstraf ondergaan was,¹⁶² dan constateren wij opnieuw dat de praktijk van de tuchttoefening een ander beeld heeft vertoond dan wij ons op grond van Calvijns theoretische uiteenzettingen hadden mogen vormen.

Het karakter van de excommunicatie

Wij hebben gezien hoe Calvijn zowel de minimaliserende opvatting van de excommunicatie — de excommunicatie is slechts een menselijk oordeel — als de maximaliserende — de excommunicatie is het onherroepelijk prijsgeven aan het eeuwig oordeel — verwierp.¹⁶³ De excommunicatie is niet geladen met de laatste ernst, maar met een *vóórlaatste*: de hardnekkige zondaar wordt aangezegd dat het eeuwig oordeel hem wacht, *indien* hij zich niet bekeert.¹⁶⁴ Ook zo is de excommunicatie nog ernstig genoeg. Daarom mag de kerk er niet dan in uitzonderlijke gevallen — 'nonnisi in necessitate'¹⁶⁵ — toe overgaan. En doet ze dit, dan moet het gepaard gaan met de bede dat de geëxcommuniceerde aan deze zeer krachtige oproep tot bekering, dit indrukwekkend getuigenis van Gods liefde tot zondaars,¹⁶⁶ gehoor geve.

In de praktijk van de excommunicatie frappeert ons in de eerste plaats de *grote verscheidenheid* van avondmaalsverboden. Er waren excommunicaties voor eenmaal maar ook voor onbepaalde tijd, excommunicaties uitgesproken in de kerkeraad, maar ook in het openbaar vanaf de kansel.¹⁶⁷ Men kon van het avondmaal worden afgehouden ook al had men zijn spijt betuigd, omdat het bedreven kwaad zo ernstig werd geacht,¹⁶⁸ maar ook als men de zonde waarvan

161 Vgl. blz. 216, 237 vv.

162 Vgl. blz. 228, sub cc.

163 Vgl. blz. 106 v.

164 Vgl. blz. 109.

165 IV, 11, 5 (V, p. 200, 38—201, 1).

166 Vgl. blz. 110 v.

167 Vgl. blz. 200 v., 232 vv.

168 Zie blz. 171; 238, aant. 550. Vgl. *Ord. eccl., OS*, II, p. 359, 20 sqq. Toch blijkt een zekere overeenstemming tussen het hier bepaalde en de theorie in IV, 12, 6 (V, p. 217, 20 sqq.) aanwezig. Beide plaatsen suggereren dat bij 'flagitia' *altijd* een avondmaalsverbod moet volgen. Wel staat er in de *Inst.* bij, dat dit verbod moet duren 'donec resipiscentiae suae fidem fecerit [de zondaar]' en in de *Ord. eccl.*, dat het dient 'pour se humilier devant dieu et mieulx recognoistre sa faute', maar men krijgt de indruk dat Calvijn de mogelijkheid van een *onmiddellijk* of van een *voldoende diep* berouw — vgl. het 'mieulx recognoistre' — bij iemand die een 'flagitium' bedreven had, althans in deze teksten nauwelijks of niet aanwezig heeft geacht.

men beschuldigd werd niet erkende, maar de kerkeraad de indruk had dat men ze toch bedreven had.¹⁶⁹

Vervolgens treft ons het *zeer hoge aantal* avondmaalsverboden.¹⁷⁰

Zowel het een als het ander moest onvermijdelijk afbreuk doen aan het geestelijk karakter en de ernst van de tucht. Wanneer er zoveel soorten avondmaalsverboden waren en die verboden zo dikwijls en zo spoedig werden opgelegd, dan konden ze niet meer geladen zijn met voorlaatste ernst, niet voor het besef van de kerkleden, maar ook in werkelijkheid niet.

Het eerste trad ook aan de dag. Tal van geëxcommuniceerden toonden zich onder hun excommunicatie onverschillig en deden weinig of niets om die opgeheven te krijgen. De overheid ging daar, met instemming van Calvijn en zijn collega's, tegen in met op verachting van het avondmaal burgerlijke straffen te stellen, zelfs die van verbanning.¹⁷¹ Het gevolg kon niet anders zijn dan verdere aantasting van het geestelijk karakter van de excommunicatie. Het moet immers bijzonder moeilijk geweest zijn in deze omlijsting van dreigement de excommunicatie nog te verstaan als een getuigenis van Gods liefde.

Alles wat wij in deze paragraaf releveerden, wettigt de volgende algemene conclusie: *de weg van Calvijns denkbepelden over de kerkelijke tucht via de kerkordelijke regelingen naar de praktijk vertoont duidelijk een dalende lijn.*

Het is een intrigerende vraag: hoe is dit te verklaren?

§ 5. ZWAKKE STEEËN

Bij de beantwoording van de vraag waarmee wij de vorige paragraaf eindigden, beperken wij ons tot het aanwijzen van die zwakke steen in Calvijns denken en handelen met betrekking tot de kerkelijke tucht, die *bij uitstek* zo genoemd moeten worden.

Daartoe rekenen wij niet zijn menselijke onvolkomenheid. Niemand slaagt erin zijn principes bij zijn pogingen die te verwezenlijken, ongerept te houden; het spreekt vanzelf dat dit ook Calvijn niet gelukt is. Wij voegen hieraan één

169 Vgl. blz. 232, aant. 508.

170 Men vraagt zich af hoe Calvijn dit frequent excommuniceren in overeenstemming heeft kunnen achten met zijn opvatting over de wijze van tuchttoefening, wanneer de besmetting van de zonde *velen* had aangetast. Vgl. blz. 78.

171 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 614, merkt op dat Calvijn hetzelfde wedervoer als destijds Zwingli — 'die Leute kümmerten sich nicht weiter um das Verbot; wollte man sie beim Abendmahl nicht haben, gut, meinethalben, so blieb man eben fort' — en dat men er soortgelijke maatregelen tegen nam (S. 615). Vgl. blz. 194.

Moeller, *a.a.O.*, S. 26 f., deelt mee dat in diezelfde tijd ook in rooms-katholieke steden 'sacramentsdwang' werd uitgeoefend. De raad van Offenburg ontzegde hun die aan de sacramenten niet deelnamen, zelfs de begrafenis in gewijde aarde. Interessant is ook Moellers notitie hierbij: 'Das ist ganz mittelalterlich gedacht: Die Sakramentsgemeinde ist die Stadtgemeinde'.

opmerking toe: als gevolg van de bipolariteit van zijn denken, óók van zijn denken met betrekking tot de kerkelijke tucht, heeft Calvijn, méér dan anderen die rechtlijniger dachten dan hij, bloot gestaan aan het gevaar onder de drang van bepaalde omstandigheden een *deel* van zijn principes zo niet te verloochenen, dan toch te veronachtzamen. Dan kon de kerkelijke tucht vooral *rechtspraak* worden hoewel ze ook zielzorg was, vooral met *strengheid* worden uitgeoefend, hoewel dat ook met mildheid geschieden moest, en er vooral als straf gaan uitzien hoewel ze ook medicijn was.

De juridische inslag van Calvijns denken

Als eerste factor waaruit bij Calvijn de discrepantie tussen de theorie en de praktijk met betrekking tot de kerkelijke tucht valt te verklaren, noemen wij de juridische inslag van Calvijns denken. Calvijn was jurist, daarvan legt zijn werk als kerkhervormer duidelijk getuigenis af.¹⁷² Zijn juridische zin vond ook gemakkelijk aansluiting bij de traditionele opvatting van de kerkelijke tucht. Welk ander doel de tucht vroeger ook nog mocht hebben gehad, reeds eeuwen geleden had de kerk ze gerubriceerd onder de kerkelijke *jurisdictie*. Dit juridische aspect was het overheersende geworden. Het element van de zielzorg was uit de tucht goeddeels verdwenen, iets waartegen alle hervormers hebben geprotesteerd, ook Calvijn. Het was echter hachelijk dat hij¹⁷³ de kerkelijke tuchttoefening blééf typeren als uitoefening van de 'potestas ecclesiastica *irisdictionis*'.¹⁷⁴ Hachelijk, niets meer, ook niets minder. Niets méér: tegen deze typering was immers op zichzelf weinig bezwaar in te brengen, mits altijd bedacht bleef dat de kerk uitsluitend recht spreken mocht 'ex Lege Dei'.¹⁷⁵ Maar ook niets minder: hoe licht immers kon dat laatste worden vergeten, vooral wanneer men, overigens terecht, een *vergadering van ambtsdragers* voor deze rechtspraak nodig achtte, vervolgens die vergadering *rechtbank*¹⁷⁶ noemde en deze op een wijze analoog aan die van een *burgerlijke* rechtbank liet functioneren. Dat dit laatste gebeurde lag ook aan de gesteldheid van de gemeente. Veel van haar leden waren geestelijk niet capabel om (mede) *subject* van de tucht

172 Vgl. Ganoczy, *a.a.O.*, S. 20: 'Calvin ist Jurist, mit einem gut entwickelten Sinn für soziale Gegebenheiten — als Reformator wird er sich nicht damit zufriedengeben, die Umkehr des Einzelnen zu predigen; er wird mit Eifer versuchen, die Kirche als Ganzes wiederherzustellen, nach dem Auftrag des Evangeliums'. Ganoczy maakt hier ook de opmerking dat Calvijn 'seine Kenntnis des Rechtswesens durch eine vollständige akademische Ausbildung' had verworven. — De jurist Calvijn is echter — dank zij Luther, meent Ganoczy — ontkomen aan het gevaar met betrekking tot de kerk 'in ein blosses Rechtsdenken zu verfallen' (S. 22).

173 Calvijn overigens niet alleen. Ook Melanchthon bv. Vgl. blz. 20 v.

174 Vgl. blz. 11, 72.

175 Vgl. blz. 72.

176 Men denke ook aan de naam 'consistoire', de naam van de vroegere bisschoppelijke rechtbank.

te zijn, evenmin om er eventueel *vrijwillig* object van te worden. Zij werden er veelal *onvrijwillig* object van, hetgeen de overeenkomst van de kerkeraad met een burgerlijk tribunaal slechts kon bevorderen.

De verhouding van kerk en overheid

De tweede en ongetwijfeld voornaamste factor die wij moeten vermelden ter opheldering van de discrepantie tussen de theorie en praktijk van de kerkelijke tucht bij Calvijn, is de door hem gehuldigde beschouwing over de verhouding van kerk en overheid. Het is niet nodig deze beschouwing en de implicaties ervan voor het toezicht op de levenswandel van de burgers-kerkleden uitvoerig te vergelijken met die van anderen.

Met enkele opmerkingen — veelszins herinneringen aan wat in ons tweede hoofdstuk breder werd medegedeeld — kan worden volstaan.

Luther wenste twee 'fora', een burgerlijk en een kerkelijk, maar van het laatste zag hij af; het was voor hem iets onbereikbaars. Melanchthons streven naar een afzonderlijk kerkelijk 'forum' liep, niet geheel zijns ondanks, uit op het ontstaan van één 'forum' waarop de overheid haar stempel drukte. De zürichers waren voorstanders van één 'forum': een burgerlijk, dat ook zou optreden in naam van de kerk. Oecolampadius en in zijn voetspoor Bucer hebben krachtig gepleit voor twee 'fora' maar geen van beiden heeft het ideaal van een zelfstandig kerkelijk forum kunnen verwezenlijken.

Evenals Oecolampadius en Bucer en stellig onder hun invloed is Calvijn een voorvechter geweest van twee 'fora'. Anders dan zij heeft hij echter ook de instelling van een zelfstandige kerkelijke rechtbank beléefd. Elders in Zwitserland werd het toezicht op de levenswandel uitgeoefend door de *overheid* die daarin in meerdere of mindere mate de *geestelijkheid* kende, al naar haar goeddacht. Calvijn wist te bereiken dat dit in Genève gebeurde door *twee* ten opzichte van elkaar *zelfstandige* en *onafbankelijke* instanties: de stadsraad en de kerkeraad.¹⁷⁷ Wat elders onbereikbaar gebleven was, kwam hier te liggen binnen de grenzen van het mogelijke: uitoefening van kerkelijke tucht welke die naam ook verdiende, tucht onder leiding van kerkelijke ambtsdragers die slechts oordeelden naar het Woord van God en daarbij van geen andere middelen gebruik maakten dan geestelijke.

Toch is deze mogelijkheid slechts in verminkte vorm werkelijkheid geworden. Dat is vooral het gevolg geweest van de in Genève bestaande en ook door Calvijn — ondanks alle strijd die hij met de Raad heeft gevoerd om voor de kerk algehele vrijheid tot tuchtoefening te verkrijgen — aanvaarde relatie van kerk en overheid. Kenmerkend voor deze relatie was enerzijds de zelfstandig-

¹⁷⁷ Vgl. Lang, *Calvin*, S. 113: 'Der Unterschied war nur, dass dort bloss die weltliche Behörde in Verbindung mit den Geistlichen, hier dagegen eine eigentümlich verfasste kirchliche Gemeinschaft mit ihrem hochgespannten Idealismus über die Durchführung der Sittenpolizei unermüdlich wachte'.

heid en de onafhankelijkheid van beide grootheden ten opzichte van elkaar, anderzijds haar onderlinge conjunctie.¹⁷⁸ De onscheidbaarheid van beide 'regna' had Calvijn al verdedigd in de eerste editie van de *Institutie*,¹⁷⁹ hij is daar nimmer op teruggekomen. Integendeel, terwijl hij soms de overheid in de weg trad als deze aan de inseparabiliteit consequenties wilde verbinden waarvan hij overtuigd was dat ze daarmee haar bevoegdheid te buiten ging,¹⁸⁰ kon hij een andermaal bij haar aandringen op toepassing van sancties — zelfs die van verbanning — tegen personen die zich van de kerkelijke straffen niets aantrokken. Hij kon dit doen *zònder zich aan verzaking van zijn beginselen schuldig te maken*. Immers, wanneer de overheid dwangmaatregelen toepaste tegen geëxcommuniceerden, bemoeide zij zich even weinig met de uitoefening van de kerkelijke tucht als de kerkeraad zich inliet met de overheidsrechtspraak, wanneer hij iemand die naar zijn mening ook overheidsstraf verdiende, doorzond naar de stadsraad: met de excommunicatie was immers de kerkelijke tucht-procedure afgesloten. Zowel het een als het ander vloede rechtstreeks voort uit de door Calvijn tegelijk met de disjunctie aanvaarde *conjunctie* van de twee 'regna'. Het spreekt echter vanzelf dat een dergelijke toepassing van het beginsel van de conjunctie niet naliet het *geestelijk* karakter van de kerkelijke tucht grondig aan te tasten.

Men heeft in dit verband wel gesproken van de *tragiek* in Calvijns streven met betrekking tot de kerkelijke tucht, en terecht. 'Die Tragik in der Durchgestaltung und Handhabung der Kirchenzucht — aldus Weerda — liegt darin beschlossen, dass Calvin seinen eigenen Erkenntnissen nicht folgte'.¹⁸¹ Men kan het nog scherper uitdrukken: de tragiek heeft dáárin bestaan dat Calvijn tegenover de aantasting van de op grond van *één* van zijn beginselen opgeëiste en verkregen *zelfstandigheid* en *kerkelijkheid* van de kerkelijke tucht *principieel weerloos* stond, omdat deze aantasting plaatsvond — en zulks meermalen op aandrang van hem zèlf! — in naam van een *ander* door hem voorgestaan beginsel, nl. dat van de *inseparabiliteit van de beide 'regna'*.

De tragiek is eigenlijk nòg groter geweest omdat het voor Calvijn in feite onmogelijk was *één* van de twee beginselen op te offeren. Dat hij de eenmaal bevochten zelfstandigheid van de kerkelijke tucht ooit weer zou prijsgeven, kon van hem niet worden verwacht. Anderzijds was in een stadsstaat als Genève een religieus-neutrale magistraat ondenkbaar, voor elke burger en elke inwoner met enig verantwoordelijkheidsbesef,¹⁸² *ook voor Calvijn*.

178 Vgl. blz. 128 vv.

179 *OS*, I, p. 259 sq.

180 Vgl. blz. 203 v.

181 Weerda, *Ordnung zur Lebre*, S. 157.

182 Zulks reeds vóór Calvijns komst in Genève. 17 juni 1536 werd burgemeester De la Rive tot verbanning veroordeeld omdat hij zijn kind door een priester had laten dopen; na beterschap beloofd te hebben kreeg hij gratie. Galli, *Kirchenstrafen*, S. 160. Jean Balard moest zich 24 juli 1536 voor de Raad verantwoorden omdat hij de evangelische diensten niet wilde bijwonen. Ganoczy, *Jeune Calvin*, p. 104. Ook in de jaren

B. Moeller heeft er enige jaren geleden op gewezen dat de eerste 'Gemeinwesen' in het Duitse rijk die evangelisch werden, vrije steden waren, en dat van alle Duitse rijksteden de overgrote meerderheid geheel of gedeeltelijk voor de reformatie werd gewonnen.¹⁸³ In dit verband verdient vooral onze aandacht Moellers nadere mededeling dat het merendeel van de bedoelde steden, met name in het Zwabisch-Alemannisch gebied in zuidwest-Duitsland koos voor de reformatie van het *zinglians-buceriaanse type*.¹⁸⁴ Dit moet volgens hem verklaard worden uit de omstandigheid dat de opvattingen van de 'Stadtreformatoren' Zwingli en Bucer over de verhouding van 'Bürgergemeinde' en 'Kirchengemeinde' — waarin deze praktisch samenvielen¹⁸⁵ — zich nauw aansloten bij het 'Genossenschaftscharakter' van de laat-middeleeuwse steden. Deze hadden zich een hoge mate van zelfstandigheid tegenover haar 'Stadtherr', in de eerste plaats de bisschop, weten te verwerven; ze beschikten over bestuurscolleges, samengesteld door eigen burgers. Elke burger wist zich een deel van het geheel en voor het welzijn daarvan verantwoordelijk.¹⁸⁶ De laat-middeleeuwse stad was geneigd zichzelf als een '*corpus christianum im kleinen*' te beschouwen.¹⁸⁷ De aanvaarding van de reformatie bracht daarin feitelijk slechts deze verandering, dat ze zich voortaan beschouwde als een klein *evangelisch 'corpus christianum'*.¹⁸⁸ De aanhangers van het oude geloof konden daarin hoogstens worden geduld, mits zij zich rustig hielden.¹⁸⁹

Vooraf door het ingrijpen van Karel V in de laatste jaren van zijn regering werd in Duitsland de oude 'Stadtgenossenschaft' systematisch te gronde gericht.¹⁹⁰ Maar de theologie van de grote 'Stadtreformatoren' van de eerste generatie beleefde, aldus Moeller, 'ihre treue und vertiefte Weiterführung . . . bei Calvin in Genf'.¹⁹¹

1538—1541 toen Calvijn buiten Genève verbleef, gedroeg de magistraat zich allerminst kerkelijk indifferet. Choisy, *Théocratie à Genève*, p. 43, spreekt van de energie waarmee de magistraat toen 'la discipline ecclésiastique' (!) ter hand nam, en Köhler, *a.a.O.*, II, S. 620, deelt mee dat de Raad ook in die jaren erover waakte, 'dass die Landbewohner in ihren Orten die Predigten besuchten'.

183 Moeller, *a.a.O.*, S. 9 f.

184 Moeller, *a.a.O.*, S. 56 ff. Al plaatst Moeller hier Zwingli en Bucer naast elkaar, het verschil tussen beiden negeert hij niet: Bucer accentueerde van het begin af sterker dan Zwingli de grens van de bevoegdheid van de overheid, merkt hij (S. 44) terecht op.

185 Dit geldt óók voor Bucer, al nam deze in zijn laatste straatsburgse jaren uit reactie op de z.i. te lakse houding van de overheid zijn toevlucht tot Luthers oude gedachte van de 'Separation der ernstigen Christen'. Moeller, *a.a.O.*, S. 44. Vgl. blz. 44.

186 Moeller, *a.a.O.*, S. 10 ff., 13 ff., 54 f.

187 Moeller, *a.a.O.*, S. 15.

188 Moeller, *a.a.O.*, S. 31: 'Wenn die Entscheidung einmal gefallen und die Bürgerschaft, womöglich durch Mehrheitsbeschluss, zur Reformation übergetreten ist, so muss die ganze Stadt diesem Entschluss folgen'.

189 Moeller, *a.a.O.*, S. 32.

190 Moeller, *a.a.O.*, S. 71 f. Tussen 1548 en 1552 greep Karel V in 28 steden in de bestuursvorm in. De participatie van de gilden aan het bestuur hield op, de kleine raden werden bezet door patriciërs, aangesteld voor het leven.

191 Moeller, *a.a.O.*, S. 76.

Merkwaardig: in Genève zien wij Calvijn enerzijds strijden voor zelfstandige kerkelijke tucht, in evidente oppositie tegen de zwingliaanse opvatting van de tucht; hij zet zich daarvoor in tot het uiterste en wint de strijd. Anderzijds zien wij hem geen enkele poging ondernemen om de nauwe conjunctie van kerk en stad, eveneens zo kenmerkend voor het Zürich van Zwingli, te doorbreken. Hij heeft dat laatste evenmin gewild als gekund. 'Calvin's Geneva was very much a frontier city, religiously, politically, and even culturally. In Calvin's lifetime, she stood at the southwestern extremity of organized Protestantism . . .' ¹⁹² Alleen deze situatie reeds maakte dat er voor Genève slechts één mogelijkheid was: die van de laat-middeleeuwse, zwingliaans-buceriaanse conjunctie. ¹⁹³ *Onvermijdelijk echter ten detrimente van het kerkelijk en geestelijk karakter van de kerkelijke tucht!*

In dit verband noemen wij nog eenmaal de stad waarin Calvijn, zij het veel korter dan in Genève, óók leiding gegeven heeft aan een gemeente: *Straatsburg*. De tucht uitgeoefend in deze gemeente, hoofdzakelijk door Calvijn zelf, maakt ontegenzeggelijk een mildere, ook meer geestelijke indruk. Ze draagt veel meer het karakter van pastorale zielzorg. ¹⁹⁴ Maar de condities daarvoor waren in Straatsburg dan ook veel meer aanwezig dan in Genève! De gemeente was overzichtelijk, ze vertoonde het type van vrijwilligerskerk en ze bezat praktisch algehele zelfstandigheid tegenover de overheid. Deze had de franse vluchtelingen de gelegenheid gegeven zich kerkelijk te organiseren maar bemoeide zich daarna nog nauwelijks met hun 'ecclesiola'. Ze werkte haar bij de tucht-oefening niet tegen, maar — nog belangrijker — zette er ook geen kracht aan bij door onverbeterlijken met háár straf te dreigen. ¹⁹⁵

Typierend voor het verschil tussen de beide *gemeenten* is dat tussen de *maatregelen* die Calvijn er, na er enige tijd gewerkt te hebben, wist ingevoerd te krijgen: in Straatsburg het zich bij de predikant vervoegen voor een pastoraal gesprek vóór elke avondmaalsviering, ¹⁹⁶ in Genève het jaarlijkse huisbezoek. ¹⁹⁷ Beide maatregelen bedoelden de onwaardigen van het avond-

192 Monter, *Geneva*, p. 21 f.

193 De vraag of in verband met deze conjunctie nog niet andere namen (Plato, Thomas, Erasmus) zijn te noemen — waarschijnlijk wel — blijft hier verder onbesproken.

De disjunctie — met de op grond daarvan door Calvijn bevochten zelfstandige kerkelijke tucht — en de conjunctie die hij voorstond — en wel móest voorstaan — waren in feite onverenigbaar. Even onverenigbaar als de opvatting dat tegen ketteren (van formaat) met het zwaard mag worden opgetreden, en de overtuiging dat het rijk van Christus geestelijk is en in de leer en kracht van de Geest gegrondvest moet worden. Wat Nauta, *Calvijn en de staatkunde*, blz. 44, ten aanzien van de laatste combinatie opmerkt: 'Men krijgt intussen den indruk, dat Calvijn op dit punt nooit met zichzelf tot volledige klaarheid gekomen is', kan m.i. ook van de eerste worden gezegd.

194 Vgl. blz. 158 vv., 164.

195 Uiteraard deed de magistraat geen afstand van zijn overheidsgezag over de immigranten.

196 Vgl. blz. 159 v.

197 Vgl. blz. 194.

maal te weren en stonden als zodanig in dienst van de kerkelijke tucht.

Men zou de geneefse maatregel pastoraler kunnen noemen: de herders zoeken de schapen op! Maar men kan het beter anders bezien: de *straatsburgse* maatregel waarbij de schapen de herder moesten opzoeken en het ook déden, zou in Genève op een échec zijn uitgelopen!

Nog een enkele opmerking over de bewering van A.-L. Herminjard dat de 'sévérité excessive de Calvin contraste avec la mansuétude qui animait Farel...'.¹⁹⁸ Herminjard merkt dit op naar aanleiding van een door hem gemaakte vergelijking tussen de *Articles* van 1537 en de *Sommaire* van Farel. Zonder aan 'la différence de tempérament des deux Réformateurs' tekort te willen doen heeft Doumergue daar o.i. terecht het volgende tegen ingebracht:¹⁹⁹

a. De *Articles* zijn evengoed in de naam van Farel als in die van Calvijn aan de Raad aangeboden.

b. Men treft in de *Articles* over de tucht uitspraken aan die zó aan de *Sommaire* konden ontleend zijn, al is het wèl zo dat Farel in zijn geschrift daaraan telkens andere toevoegt waarin hij 'laisait parler sa charité'. Maar is dat zo vreemd? Er is toch verschil tussen een 'traité destiné au public, qu'il s'agit de convertir' en artikelen voorgelegd aan een overheid, 'qu'il s'agit de pousser à légiférer'. Bovendien, 'ces sentiments de charité' ontbreken ook bij Calvijn niet.²⁰⁰

Wij zouden hieraan nog willen toevoegen dat Farel, toen hij zijn *Sommaire* schreef, betrekkelijk nog aan het begin van zijn loopbaan stond, dat hij althans nog niet geroepen was geweest tot een reuzentaak als de organisatie van de kerk van Genève. Wil men zijn *Sommaire* met een geschrift van Calvijn vergelijken, dan is het 't billijkst daarvoor de editio princeps van de *Institutie* te kiezen: in beide geschriften heeft de bezinning en vooral de *ervaring* van jaren nog niet haar neerslag gevonden.²⁰¹

Tenslotte: Farel wist wat hij deed toen hij in 1536 Calvijn bewoog in Genève te blijven. Samen zetten zij de schouders onder het werk en van enig verschil van inzicht met betrekking tot de kerkelijke tucht merken wij niets.

§ 6. DE TUCHT OVER DE DIENAREN DES WOORDS

Met betrekking tot de tucht over de dienaren des Woords kan worden volstaan met enige opmerkingen. In de eerste plaats valt het op dat van de verschillende 'ordres d'offices' alleen zij hun 'eigen tucht' hebben. Wel een bewijs dat deze ambtsdragers bij Calvijn een bijzondere plaats innemen; tevens een waarschuwing hem niet te spoedig te beschouwen als een pleitbezorger van de zgn. gelijkheid van de ambten.²⁰²

198 *Herminjard*, IV, p. 159, n. 11 (naar aanleiding van de wijze waarop in de *Articles* het doel van de tucht vermeld wordt). Op p. 161, n. 13 merkt Herminjard (naar aanleiding van het *omgangsverbod* in de *Articles*) op: 'Farel n'était pas allé si loin'.

199 Doumergue, *l.c.*, II, p. 222, n. 1.

200 Doumergue verwijst naar IV, 12, 8.9 (V, p. 218, 33 sq.—219, 1 sqq.; 220, 6 sqq.).

201 Daar komt nog bij dat Oecolampadius op wiens aandrang Farel zijn boekje schreef, hem 'modération' en 'douceur' aanbevolen had. Piaget in: Farel, *Sommaire* (1525), p. 9.

202 Vgl. Plomp, *Presbyteriaal-episcopaal*, blz. 17 en aant. 60.

Vervolgens: ook hier geldt dat het karakteristieke niet moet worden gezocht in de instellingen die in Genève onder Calvijns invloed daarvoor in het leven geroepen zijn. In de een of andere vorm waren die reeds eerder elders aanwezig. Kenmerkend voor de uitoefening van de 'propria disciplina' van de predikanten in Genève is veeleer geweest: de *collegialiteit* en de *permanentie* waarmee deze plaatsvond. De predikanten *en zij alleen* — zònder ouderlingen, raadsheren of andere achtenswaardige mannen zoals elders — kwamen — niet één- of tweemaal per jaar²⁰³ maar *elke week* — bijeen om onder leiding van Calvijn opzicht over elkaar uit te oefenen; bovendien deden zij dit eenmaal in de drie maanden in een aparte vergadering nog eens extra.²⁰⁴

Het kon echter niet anders of de conjunctie van kerk en overheid tastte ook het geestelijk karakter van déze tucht aan. Alleen al de omstandigheid dat de overheid niet slechts bij de aanstelling, maar ook bij het ontslag van de predikanten het laatste woord had, noopte de 'Compagnie des Pasteurs' tot overleg met de Raad, wanneer één hunner zich in minder of meer ernstige mate had misgaan. Eenmaal in dat stadium gekomen, kreeg de tucht vanzelf het karakter van 'res mixta'. Soms spanden dan de predikanten zich in allerlei gronden bijeen te garen voor de afzetting van hun collega en deed de Raad hetzelfde om deze in zijn ambt te handhaven.²⁰⁵

Dat de predikanten probeerden bezwaren tegen de leer of de levenswandel van één hunner eerst in eigen kring tot een oplossing te brengen,²⁰⁶ kan moeilijk negatief worden beoordeeld. Had dit binnen het gereformeerd protestantisme maar meer navolging gevonden! Een bedreiging voor het geestelijk karakter van de tucht vormde wèl het ontbreken van een geestelijke beroepsinstantie. Tot wie moest een predikant zich wenden die zich door zijn collega's verongelijkt voelde? Tot de stadsraad! En wat moesten de predikanten doen als zij één uit hun kring niet van zijn ongelijk of dwaling konden overtuigen? De kerkorde bepaalde dat de predikanten, wanneer zij een geschil over de leer niet zelf uit de weg konden ruimen, de hulp van de ouderlingen konden inroepen.²⁰⁷ Deze bepaling bleef echter veelszins een dode letter. En de magistraat naar wie de zaak daarna moest worden verwezen — dit gebeurde wèl, dus: met passeren van de ouderlingen! — kon onmogelijk als een geestelijke instantie gelden.

Men kan zich de vraag stellen of Calvijn aan zo'n geestelijke beroepsinstantie

203 Vgl. blz. 56.

204 Vgl. blz. 283 vv., 288 vv.

205 Vgl. de zaak *De Ecclesia*. Blz. 306 vv.

206 Ik ga er hier aan voorbij — omdat dit in de praktijk zelden voorkwam — dat bepaalde 'crimes' en 'vices' van predikanten door de kerkeraad konden worden behandeld. Ook aan de bestraffing van 'crimes civilz' door de Raad, omdat deze bestraffing niets met kerkelijke tucht te maken heeft. Vgl. blz. 270, 272 v.

207 *Ord. eccl.*, OS, II, p. 332, 28 sq.

veel behoefte zal hebben gevoeld. Wij wagen het dit te betwijfelen. Enige malen ontmoetten wij bij hem de gedachte dat achter, ondanks vermaan van de broeders, vasthouden aan afwijkende gevoelens, de een of andere slechte karaktereigenschap schuilgaat: eerezucht, hoogmoed of koppigheid.²⁰⁸ Wie er zo over denkt, kan er weinig bezwaar tegen hebben dat in zo'n geval de *magistraat* te hulp geroepen wordt 'pour y mettre ordre'. Men kan zich trouwens ook moeilijk indenken hoe zo'n geestelijke beroepsinstantie zou moeten zijn samengesteld. Uit enigen van de eigen predikanten en een aantal predikanten van elders, maar met uitsluiting van vertegenwoordigers van het stadsbestuur? Dit was echter ondenkbaar in het 'corpus christianum'-in-het-klein dat Genève was.

Het geestelijk karakter van de tucht werd vooral geschonden als een zaak in het stadium was gekomen dat ook de overheid er zich mee ging bemoeien. Doch ook daarvoor — als ze nog uitsluitend zaak van de predikanten was — bleef het niet altijd onaangetast. Wij hebben het opgemerkt: ook in de kring van de broeders speelden meermalen gevoelens van antipathie een rol en vielen er felle woorden. Toch, als wij ons indenken wat er in Genève met name aan *preventieve* tucht is uitgeoefend, worden wij vervuld met respect en bewondering, niet in de laatste plaats voor de man onder wiens leiding dit alles plaats vond. Calvijns inspanning om zowel de eenheid en zuiverheid der leer als de gemeenschap onder de broeders te bewaren, is buitengewoon groot geweest.

§ 7. EINDBALANS

Wij pogen nu een beknopte eindbalans op te stellen. Als uitgangspunt kiezen wij het negatieve oordeel van Köhler. Volgens hem werd in Genève onder Calvijns leiding weliswaar 'der Höhepunkt der evangelischen Kirchengenossenschaft' bereikt, maar betekende dit hoogtepunt tegelijk 'der Bankrott der Kirchengenossenschaft'.²⁰⁹

Weerda meent dat wij hier nu echt te doen hebben met 'das Urteil moderner Bewertung' van Calvijns strijd voor herstel van de kerkelijke tucht en van het resultaat daarvan.²¹⁰ Ten dele zijn wij het hiermee eens. Tal van tijdgenoten immers hebben de gang van zaken in Genève, met inbegrip van de kerkelijke tuchttoefening, allermindst ervaren als een bankroet. Dat deden zeker niet de duizenden immigranten die Genève in deze eeuw maakten tot 'une des principales villes de refuge du continent'.²¹¹ De grote stroom van hen kwam pas nadat de leidende kringen hun oppositie tegen de tucht zoals Calvijns die ingericht wilde zien, hadden opgegeven.²¹² Velen kozen Genève als toevluchtsoord, omdat zij aangetrokken werden door wat in deze stad onder de geestelijke

208 Vgl. blz. 135, aant. 464; 259, 265.

209 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 662. Vgl. blz. 7 en aant. 42.

210 Weerda, *a.a.O.*, S. 157.

211 *Livre des habitants*, I, p. IX.

212 Monter, *l.c.*, p. 170.

leiding van Calvijn tot stand gekomen was.²¹³ 'Ik erken' schreef John Knox in 1556, 'dat in andere plaatsen Christus waarlijk gepredikt wordt, maar een zo zuivere hervorming van zeden en religie heb ik nog in geen enkele andere plaats gezien'. Zo zagen het velen,²¹⁴ niet alleen immigranten maar ook steeds meer personen die van ouds burger van de stad waren geweest.²¹⁵

Toch menen wij dat op het oordeel van Köhler minder moet worden afgedongen dan Weerda gedaan heeft. Want het kan niet worden ontkend: de weg van Calvijns denkbeelden over de kerkelijke tucht naar de uitvoering daarvan onder zijn leiding is een weg naar omlaag. Calvijn zal voornamelijk aan de politieke libertijnen hebben gedacht toen hij in de *Institutie* gewag maakte van lieden die de tucht zózeer haatten dat ze zelfs van het wóórd een afschuw hadden.²¹⁶ Maar hij heeft het hun ook niet gemakkelijk gemaakt te geloven dat kerkelijke jurisdictie werkelijk iets heel anders was dan burgerlijke. Daarvoor heeft ze te vaak en te veel harde, ongeestelijke trekken vertoond.

Wanneer wij — in de *Registres du Consistoire* — Calvijn in de kerkeraad in actie zien, komt meermalen de vraag op of hier nog van zielzorg kan worden gesproken.²¹⁷ Nu bedenke men allereerst dat naar Calvijns oordeel zielzorg aan zondaars — zeker aan zulke die zich een dagvaarding voor de kerkeraad waardig gemaakt hadden — streng mocht en moest zijn. Maar overigens: de zielzorger Calvijn moet men toch niet in de eerste plaats in de kapittelzaal van de St. Pierre zoeken. Calvijn is zielzorger geweest; werken als van W. Kolfhaus en J.-D. Benoit leveren er overvloedig bewijs voor.²¹⁸ Hij heeft zielzorg beoefend aan ziek- en sterfbedden, vooral ook door middel

213 Vgl. Monter, *l.c.*, p. 186: 'In other words, many came less from fear [om vrij te zijn van geloofsvervolging] then from hope'. P. 22: 'Geneva acquired her huge refugee population partly through Calvin and partly through geography'. Wat dit laatste betreft, de stad lag vooral gunstig voor réfugiés uit Frankrijk en Italië.

214 Monter, *l.c.*, p. 186 f., deelt behalve de mening van Knox ook die van enige anderen mee om daarna aldus te vervolgen: 'To these people, Calvin's Geneva was something far more than just a free city; she was a holy city. They came because they were positively attracted to her, and they lived there with the sensations of pilgrims beginning a new life, rather than with the harassed and nostalgic air so common to refugees of our own age' (187).

215 Vgl. blz. 247 v. Ook Holl, *Calvin*, S. 272: 'Wäre Calvin der herrschsüchtige, kalte, grausame, heimtückische Mensch gewesen, für den man ihn ausgibt, so hätten nach seinem Tod die Dinge in Genf ganz anders laufen müssen, als es tatsächlich der Fall war. Nach allen Erfahrungen der Geschichte musste dann eine wilde Reaktion kommen, die alles wegfegte, was er geschaffen hatte. Aber dieser Umschwung ist nicht eingetreten. Der Bau, den Calvin gegründet hatte, stand über 150 Jahre aufrecht, ohne dass ein Stein sich löste'.

216 IV, 12, 1 (V, p. 212, 20 sq.): '... nonnulli, in odium disciplinae, ab ipso quoque nomine abhorrent, ...'

217 Men herinnere zich slechts het geval van de vrouw die in haar wanhoop zelfmoord had willen plegen: zij werd daarover onderhouden, moest het Onze Vader en de geloofsbelijdenis opzeggen en mocht toen naar huis gaan. Blz. 229.

218 Kolfhaus, *Seelsorge Calvins*; Benoit, *Calvin directeur d'âmes*.

van vele brieven aan mensen in allerlei situaties die zijn raad, hulp of troost nodig hadden. Opvallend en veelzeggend is echter, dat de studies van Kolfhaus en Benoit slechts weinig over de kerkelijke tucht bevatten.²¹⁹

In 1955 stelde D. Nauta ter gelegenheid van de vijfenzeventigste verjaardag van de stichting van de Vrije Universiteit de vraag aan de orde, 'of het wel aangaat Calvijn voor het heden nog als leidsman en voorbeeld te kiezen'.²²⁰ Het antwoord luidde bevestigend; de bevestiging betrof echter vooral 'de door hem [Calvijn] beleden beginselen'.²²¹

Wij spitsen dezelfde vraag hier toe op één punt, dat van de kerkelijke tucht: kan Calvijn terzake dáárvan ons voor het heden nog tot een leidsman en voorbeeld zijn?

Het antwoord op deze vraag kan zich aansluiten bij dat van Nauta. De *praktijk* van de kerkelijke tucht onder Calvijns leiding kan niet dan onder zeer grote restricties als voorbeeld ter navolging worden gesteld. Men zal dan onder het altijd nodige 'mutatis mutandis' buitengewoon veel moeten begrijpen, niet alleen de kerkelijke tucht geheel moeten loskoppelen van het overheidsoptreden tegen zondaars, maar ook de tuchtprocedure moeten ontdoen van alle elementen die in Genève het geestelijk karakter daarvan aantastten.²²² De vraag is, of wat dan overblijft nog wel de praktijk van de kerkelijke tucht onder Calvijns leiding kan worden genoemd.

Ook ter zake van de kerkelijke tucht zal een aanbeveling Calvijn na te volgen voornamelijk beperkt moeten blijven tot het aanbevelen van een aantal door hem voorgestane *beginselen*. Wij volstaan met er drie te noemen die o.i. aanvaarding ten volle verdienen.

a. *De tucht is noodzakelijk voor het bestaan van de kerk 'en bon ordre'*. Zulks niet omdat er aan het Woord waaraan de kerk als instituut wordt her-

219 Benoit, *l.c.*, p. 214 s. Kolfhaus, *a.a.O.*, S. 18, protesterend tegen 'die Sage . . . , dass die Genfer Einzelseelsorge mehr unter dem Gesichtspunkt der Zucht als unter dem der Seelsorge aufzufassen sei', maakt eerst een m.i. ongeoorloofd grote scheiding tussen de zielzorg en de tucht: „In der Genfer Kirchenordnung sind die Ausführungen über die Kirchenzucht getrennt von denen über den Hausbesuch. [Veeleer is het omgekeerde waar: in 1561 werden de bepalingen over het huisbezoek in de *Ord. eccl.* ingelast vlak voor de bestaande bepalingen met betrekking tot de kerkelijke tucht.] Die den Pastoren und Ältesten obliegende Seelsorge ist wohl zu unterscheiden von der durch das Presbyterium — in Genf und den französischen Kirchen 'Consistoire' — zu übenden Kirchenzucht". Even later moet hij toch weer het verband leggen, maar dat doet hij dan precies andersom als in de door hem afgewezen 'Sage': 'Obwohl also die Zucht von der Seelsorge wohl zu unterscheiden ist, darf sie ihr nicht entgegengesetzt werden. Vielmehr ist sie . . . ein seelsorgerlicher Akt'.

220 Nauta, *Calvijn leidsman en voorbeeld*, blz. 4.

221 Nauta, *a.w.*, blz. 21.

222 De bedoelde ont koppeling is niet voldoende. Meermalen wordt de franse hugenotenkerk als voorbeeld genoemd om aan te tonen dat de kerkelijke tucht niet afhankelijk is van een relatie kerk-staat als in Genève (Vgl. Schröter, *Calvins Bedeutung*, S. 73). Dit moge waar zijn, ook in een totaal 'vrije' kerk kan de tucht echter ongeestelijk zijn.

kënd en waaruit de kerk als gemeenschap lééft, iets zou ontbreken, maar omdat in deze bedeling de leden en ambtsdragers der kerk nog in alle opzichten te kort schieten.

b. *De tucht moet voluit kerkelijk zijn.* Zij moet 'privatae admonitiones' tot fundament hebben, op geestelijke wijze worden uitgeoefend, uitsluitend 'ex Lege Dei'; als ze de fase van het particuliere vermaan achter zich heeft, moet ze geleid worden door kerkelijke ambtsdragers, dienaren des Woords die niet alleen predikheer maar ook herder zijn, en ouderlingen wier speciale ambt immers is na te gaan of het in de prediking uitgestrooide zaad ook vruchten draagt.²²³ Dat dit beginsel in Genève als gevolg van verschillende omstandigheden een zeer gebrekkige en onzuivere toepassing heeft gevonden, is geen reden het af te wijzen.²²⁴

c. *Van de tucht mag veel worden verwacht.* Calvijns wens dat de tucht *kerkelijk* — dat wil ook zeggen: tucht met het Wóórd — zou zijn, hing samen met wat hij ervan verwachtte. Dat was niet weinig. De rechtvaardiging zou zich ontplooiën in de heiliging en de heiliging zou manifest worden in een wandel naar Gods geboden. Dit zou strekken tot de eer van God en het eigen heil, ook tot de opbouw en de gezondheid van de gemeenschap der heiligen, er zou bovendien vernieuwende kracht van uitgaan in de wereld.

Ook ten aanzien van deze verwachting, die hij terecht in de Schrift gegrond achtte, verdient Calvijn navolging. Alleen wie deze verwachting met hem deelt, zal bereid zijn voor de voortgang van de kerkelijke tuchttoefening te waken en, waar deze in verval is geraakt, te streven naar herstel.²²⁵

Calvijn mag van de bediening van Woord en sacrament en van de uitoefening van de tucht veel hebben verwacht, hij heeft er geen perfectionistische illusies

223 Vgl. Van Ruler, *a.a.O.*, S. 88, over de ouderling bij Calvijn: 'Er geht durch die Häuser und durch das Volk. Da hat er das Bischofsamt, die Aufsicht, und da sucht er, ob der Samen, der in der Predigt ausgestreut ist, Früchte trägt'.

224 Een krachtige waarschuwing om met het badwater het kind niet weg te werpen, geeft Dürr, *Kirchenzucht*, S. 151: 'Sind nicht Jesus und die Apostel Opfer der jüdischen Kirchenzucht geworden? . . . Und doch hat derselbe Jesus, der von der jüdischen Kirchenzucht verfolgt und getötet, Weisungen gegeben, dass sie auch in der von ihm gestifteten Gemeinde geübt werde (Matth. 18), und hat derselbe Paulus, der ständiges Opfer der jüdischen Kirchenzucht gewesen, solche in den von ihm gegründeten Gemeinden geübt'.

225 Verder dan het stèllen van deze postulaten kan in het bestek van deze studie niet worden gegaan. Met het probleem van het herstel van de kerkelijke tucht houdt zich o.a. de genoemde studie van Dürr bezig. Met de ervaringen van het zendingsveld (de gemeente moet klein en overzichtelijk zijn, het grote gevaar is 'das Abgleiten . . . aus der geistlich-seelsorgerlichen Ebene in die der gesetzlich-juristischen Kasuistik' enz.) wendt hij zich naar de problematiek van de 'oude' kerken. Van problematiek moet z.i. onder meer hierom worden gesproken, omdat de grens tussen kerk en wereld vaak is vervaagd of bezig is te vervagen. Dürr, *Kirchenzucht*, S. 158 f., 163. Ook Schröter, *a.a.O.*, S. 75 geeft iets zeer essentieels aan wanneer hij als vereisten voor kerkelijke tuchttoefening noemt: geestelijke volmacht bij hen die de tucht uitoefenen en geestelijke bereidheid bij de gemeente om de tucht te aanvaarden.

aan verbonden. Het visioen van de voleindigde wereld stond hem voor ogen, maar hij wist dat mensen het niet konden realiseren, zelfs niet met het Woord.²²⁶ Er moest worden gedaan wat gedaan kon worden, en wat niet gedaan kon worden moest worden verdragen, totdat God zelf het zou verbeteren of straffen, of op de dag van de oogst het onkruid zou uitroeien en het kaf uitwannen.

Die dag zou komen. Calvijn kon daar prachtig over mediteren.

'Zoals dan de[ze] wereld een einde zal nemen, zo zullen dit óók staatsbestel, overheden, wetten, verschillen van stand en trappen van waardigheid en al dergelijke dingen meer. De slaaf zal niet langer verschillen van de meester, de koning niet van de man uit het volk, de magistraat niet van de ambtelijke burger. Ja zelfs zullen dan in de hemel de verschillen in rang tussen de engelen wegvallen, en in de kerk de bedieningen en de ambten, opdat God alleen en met eigen hand, en niet door de handen van mensen of van engelen zijn macht en heerschappij zal uitoefenen . . . Opzienaars, leraars en profeten zullen niet langer hun tegenwoordige positie innemen en het ambt dat zij nu vervullen, neerleggen'.²²⁷

Opzienaars, leraars en profeten zullen hun ambt neerleggen . . . Dit zal tevens het einde van de kerkelijke tucht betekenen.

In 1536 had het Calvijn ontsteld dat hij in Genève behalve de prediking 'quasi comme rien' aantrof. Het einde van de tucht behoeft straks niemand te ontstellen. Want het visioen zal eindelijk werkelijkheid zijn geworden.

226 Vgl. Schellong, *a.a.O.*, S. 319: Calvijn verbindt Matth. 18 : 15 vv.: de opdracht tot tuchttoefening, met Matth. 13 : 24 vv.: de gelijkenis van het onkruid onder de tarwe. Behalve in deze gelijkenis, ziet Calvijn ook in die van het visnet (Matth. 13 : 47 vv.) en in het woord over het koren en het kaf op de dorsvloer (Matth. 3 : 12) duidelijk aangewezen dat de kerk in deze bedeling nooit de volmaaktheid bereikt. (Vgl. blz. 337 en aant. 100.) IV, 1, 13 (V, p. 17, 24 sqq.—18, 1 sqq.). Hij bevindt zich daarbij in het gezelschap van Augustinus. Vgl. IV, 1, 16 (V, p. 20, 21 sqq.); IV, 12, 11 (V, p. 222, 30—223, 1 sq.); Weijland, *a.w.*, blz. 56 v., 64 v.

227 *Comm. in Cor. I, OC, XLIX, c. 546 sq.* (1 Kor. 15 : 24): 'Ergo sicuti finem accipiet mundus: ita et politia et magistratus, et leges, et distinctiones ordinum, et gradus dignitatum, et quidquid tale est: non differet amplius servus a domino, non rex a plebeio, neque a privato magistratus. Quin etiam tum in coelo principatus angelici, tum in ecclesia cessabunt ministeria et praefecturae: ut solus Deus per se ipsum, non per hominem vel angelorum manus potestatem suam principatumque exerceat . . . desinent episcopi, doctores et prophetae personam hanc sustinere, et munus, quo nunc funguntur, deponent'.